H.Q. Qəniyev
E.B. Talışınski

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

(1918 - 1920)

H.Q.Qəniyev
E.B.Talışınski

Arf 303999

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

(28 may 1918-ci il – 27 aprel 1920-ci il)

100 il

Bakı İslam Universitetinin Elmi Şurasının
9 fevral 2018-ci il tarixli qərarı ilə
(protokol № 2) çapa tövsiyə olunmuşdur.

Bakı – Mütərcim – 2018

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Müəlliflər: ***Həsən Qəniyev***
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Elvin Talışınski
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Elmi redaktor: ***Anar İskəndərov***
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: ***Qasım Hacıyev***
tarix üzrə elmlər doktoru

Lətifə Əliyeva
tarix üzrə elmlər doktoru

Qəniyev H.Q., Talışınski E.B. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ *(28 may 1918-ci il – 27 aprel 1920-ci il)* 100 il. – Bakı: Mütərcim, 2018. – 80 səh.

Bu kitabda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, fəaliyyəti, onun daxili və xarici siyasəti, süqutu və tarixdə yeri məsələləri geniş işıqlandırılmışdır. Bu kiçik kitabça Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi ilə maraqlananlar üçün çox faydalı olacaqdır. Kitabça tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q $\frac{0501000000}{026}$ 137-18

© H.Q.Qəniyev, E.B.Talışınski, 2018

"Bu, doğrudan da bizim tariximizin şanlı səhifəsidir, müsəlman aləmində ilk demokratik respublika olmuşdur. Respublikanın baniləri Azərbaycan xalqı qarşısında çox böyük xidmətlər göstərmişlər."

İlham Əliyev

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
100 illik yubileyi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

SƏRƏNCAMI

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur.

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkin gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı, eyni zamanda, milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər.

Bununla yanaşı, Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə keçmiş imperiya ərazisində mürəkkəb geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdirdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il yarımlıq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyekti olması 1920-ci

ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadiq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Xalqımız Cümhuriyyətin istiqlalını dünyaya yaydığı 28 May gününü həmin vaxtdan Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli dövlətçilik salnaməsini müstəsna dərəcədə zənginləşdirmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi respublikada dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaranmasının 100 illik yubileyi münasibətilə xüsusi iclasın keçirilməsi tövsiyə edilsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

SƏRƏNCAMI

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır.

2018-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında" 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

2018-ci il Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il

MÜNDƏRİCAT

Müstəqillik ərəfəsində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (fevral 1917 – may 1918-ci illər) 8

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması. Milli hökumətin daxili siyasəti 25
Şərqdə ilk parlament 30
Azərbaycan Milli ordusunun yaradılması 34
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sosial-iqtisadi və mədəni tədbirləri 38

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti 43

Aprel istilası. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və tarixdə yeri 60

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 77

MÜSTƏQİLLİK ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT (FEVRAL 1917 – MAY 1918-Cİ İLLƏR)

Birinci Dünya Müharibəsi, o cümlədən Azərbaycanın taleyində silinməz izlər buraxdı. Müharibənin doğurduğu kəskin sosial-siyasi böhran Azərbaycana ağır təsir göstərməklə yanaşı, XX əsrin əvvəllərindən genişlənən Milli azadlıq hərəkatının daha da vüsət almasına səbəb oldu. 1917-ci il fevral inqilabı və oktyabr çevrilişi nəticəsində "Xalqlar həbsxanası" sayılan Rusiya imperiyasının dağılması Azərbaycanda da müstəqil dövlət yaratmaq üçün şərait yaratdı. 1917-ci il fevral burjua inqilabı çarizmi devirdi və Romanovlar sülaləsinin Rusiyadakı 304 illik hakimiyyətinə son qoydu.

1917-ci il martın 2-də II Nikolay Rusiya çar mütləqiyyəti tarixində son, lakin taxt-tacı tərk etmək haqqında ilk manifesti imzaladı. Martın 2-də ölkədə hərbi-siyasi güc olan qurumun-Petroqrad Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti hakimiyyəti Knyazovun başçılığı ilə təşkil etdiyi müvəqqəti burjua hökumətinə verdi. Fevral inqilabından sonra ölkədə bir sıra demokratik dəyişikliklər baş verdi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə o günlərdə yazırdı: "Rusiyanın xalqları öz ürəklərində saxladıqları məqsədlərə nəhayət ki, çatdılar. Əliqanlı jandarm, bütün xalqın düşməni olan istibdad yıxılmışdır".

Martın 7-nə keçən gecə 52 min fəhlə və qulluqçu tərəfindən seçilmiş 52 deputatdan ibarət (bunların 9 nəfəri bolşevik, qalanları isə menşevik və eser idi) Bakı rayonu Fəhlə Deputatları Soveti qəti şəkildə formalaşdı. Seçkilərdə Bakı fəhlə əhalisinin 3/2-dən çoxu iştirak etmişdi.

Sovetin 1-ci iclasında menşevik Q.Ayollo sədr, o dövrdə hələ menşevik M.N.Mandelştam isə katib idi. Yalnız martın 8-də Saratov sürgünündən qayıtmış S.Şaumyan qiyabi olaraq Sovetin sədri seçildi. Azərbaycanlı əhali bu Sovetdə təmsil olunmamışdı. Sovet özünün fövqəladə səlahiyyətləri haqqında bəyanat verdi və fəhlələri hər cür çıxışlardan çəkinməyə, öz işlərini davam etdirməyə çağırdı.

Fevral inqilabı bütün müsəlmanların, o cümlədən Azərbaycanlıların siyasi fəallağını artırdı. Gündəlikdə duran ən vacib məsələlərdən biri təkcə Cənubi Qafqazın yox, bütün Rusiya müsəlmanlarının pərakəndə halda olan qüvvələrinin birləşdirilməsindən ibarət idi. Hələ Ümumrusiya Müsəlman Şurası yaradılmamışdan əvvəl-1917-ci il martın 27-də Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradılmış, "Müsavat" partiyasının üzvü, hüquqşünas Məmmədhəsən Hacınski onun sədri seçilmişdi.

Fevral burjua-demokratik inqilabının qələbəsindən sonra "Müsavat" partiyası leqal (qanuni) şəkildə xalqı öz tərəfinə çəkmək istiqamətində geniş siyasi və təşkilati fəaliyyətə başladı.

"Müsavat" partiyası federativ demokratik Rusiya tərkibində Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyəti və 20 yaşına çatmış Azərbaycanlı vətəndaşlara seçki hüququ verilməsi ideyasını irəli sürürdü. Monarxiyanın süqutundan cəmi bir neçə gün sonra Gəncədə Türk Federalistlər Partiyası yarandı. Bu partiya Rusiya dövlətinin muxtar ərazilərin federasiyasına çevrilməsi ideyası ilə çıxış edirdi. Partiyanın yaradıcısı və ideya rəhbəri Nəsib bəy Yusifbəyli idi.

1918-ci ilin yanvar ayında "Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası ilə Gəncədəki "İttihad" cəmiyyətinin qovuşması nəticəsində vahid "İttihadi-islam - Rusiyada müsəlmanlıq" partiyası yarandı. Bir il sonra, yəni 1919-cu ilin aprel ayında partiyanın adı dəyişdirilərək "Qafqaz İttihad firqəsi" adlandırıldı. İslamı yalnız din deyil, siyasi, iqtisadi, hüquqi, mənəvi və s. norma kimi qiymətləndirən ittihadçılar onu müsəlman həyatının özülü, əsas strukturu hesab edir, inkişaf yolunu isə məhz İslam normalarını təkmilləşdirmək vasitəsilə həyata keçirməkdə görürdülər.

"Müsəlman kütlələrinin psixologiyasını nəzərə alan" və özünün xüsusi tarixə malik olduğunu iddia edən bolşevik "Hümmət" partiyası 1917-ci ilin martın 3-də fəaliyyətini bərpa edib, özünün Müvəqqəti

Komitəsini yaratdı. Müvəqqəti Komitənin başçısı N.Nərimanov, üzvləri isə M.Əzizbəyov, M.N.İsrafilbəyov və N.M.Sultanov seçildilər.

Yeni inqilabi şəraitdə Azərbaycan xalqının məqsəd və arzularını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bağlı ilk addım 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlmanları qurultayında atıldı.

Qurultayda əsas məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək siyasi quruluşu və kiçik xalqların hüquqlarına aid idi. Rusiyanın siyasi quruluşu barədə M.Ə.Rəsulzadə məruzə etdi. O, göstərdi ki, "dövlətə daxil olan müxtəlif millətlərin möhkəm birliyini onların dövlət ittifaqı haqqında azad ifadə olunmuş arzusundan başqa heç bir qüvvə təmin edə bilməz". Qurultay Qafqaz müsəlmanlarının milli-siyasi idealları haqqında M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi üzrə qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi: "Federativ əsaslarla demokratik respublika Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən forma kimi tanısın".

RSDFP MK-nın qərarına əsasən qurultayın işində iştirak edən bolşevik-hümmətçilər N.Nərimanov, M.Əzizbəyov və R.Nağıyev nümayəndələr qarşısında tələblər irəli sürdülər. N.Nərimanov deyirdi: "Rusiyada inqilab ümumdünya imperialist müharibəsindən sonra bütün dünyada inqilabın başlanması deməkdir".

Müharibəyə münasibət məsələsində isə qurultay Rusiya demokratiyasının müharibəni ilhaqsız və təzminatsız qurtarmaq tələbinə qoşulmağı qərara aldı.

Bu qətnamə Rusiyada ictimai həyatın bütün sahələrində kişilərlə qadınların hüquqlarını bərabər tutan siyasi sənəd idi.

Qurultayın gündəliyinə fəhlə və torpaq haqqında məsələlər də daxil edilmişdi. Lakin qurultay bu məsələlərə aid qətnamə qəbul etməyi və onların həllini Müəssislər Məclisi çağırılana qədər təxirə saldı.

Qurultayın müzakirə etdiyi son məsələ əhalinin əsas kütləsinin savadsız olduğu Qafqaz xalqları üçün çox böyük əhəmiyyəti olan kütləvi təhsil haqqında idi.

1917-ci il mayın 1-dən 11-nə qədər Moskvada Ümumrusiya Müsəlmanlar qurultayı açıldı. Qurultayı təşkil etmək üçün Qafqaz sosial-demokratı Əhməd Salikovun başçılığı ilə büro yaradıldı. Qurultay Azərbaycanlı milyonçu Şəmsi Əsədullayevin Moskvadakı müsəlmanlara hədiyyə etdiyi binada 900 nümayəndənin iştirakı ilə keçirildi. Qurultayın gündəliyində Rusiyanın gələcək idarə forması; mədəni və məhəlli muxtariyyət, müharibəyə münasibət, Məclisi-Müəssisan; qadınlar, fəhlə, torpaq məsələləri (hər biri ayrılıqda); Qafqaziya, Türküstan, Qazaxıstan məsələləri (müstəmləkə siyasəti və s.); əsgəri təşkilat, siyasi təşkilat məsələləri; bütün Rusiya müsəlmanlarının böyük milli şurasını seçmək və s. məsələlər dururdu. Qurultayın gündəliyindəki 14 məsələnin müzakirəsi üçün doqquz bölmə, onun əməli işini aparmaq uçün dörd komissiya təşkil olunmuşdu.

Qurultayın müzakirə etdiyi ən mühüm məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək dövlət idarə üsulu haqqında idi. Məsələ ilə bağlı 2 nümayəndə – M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Salikov çıxış etdilər.

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, vahid Ümumrusiya təşkilatının yaradılmasına mane olan mədəni muxtariyyət proqramı türk xalqlarının yüksələn milli özünüdərketmə şüuruna ədalətli şəkildə cavab verə bilməz. O, öz çıxışında da vurğuladı ki, "Rusiya xalq Cümhuriyyəti üsulu ilə idarə edilməlidir... Mən, ədəmi-mərkəziyyəti muxtariyyətlərdən təşəkkül edən bir federasiya şəklində təsəvvür edirəm. Bu muxtariyyətləri milli-məhəlli prinsipi içində faydalı bilirəm".

Rusiya dövlətinin ərazi federasiyası əsasında təşkili əleyhinə çıxış edən Ə.Salikov iddia edirdi ki, belə quruluş aqrar məsələnin həllini çətinləşdirəcək, müsəlman fəhlələr Ümumrusiya sosial qanunvericiliyinin faydasından bəhrələnə bilməyəcəklər, çünki həmin quruluş şəraitində qanunlar müxtəlif regionlarda fərqli xarakter daşıyacaqdır. Onun təklif etdiyi qətnamə lahiyəsində deyilirdi ki, ərazi federalizmi müsəlmanların tam parçalanmasına gətirib çıxaracaq və milli məsələni həll etməyəcəkdir.

Nəticədə, Rəsulzadənin "Müsəlman millətlərin mənfəətlərini saxlamaq üçün ən uyğun idarə üsulu milli-mədəni muxtariyyəti verən xalq Cümhuriyyətidir"- fikrini ifadə edən lahiyəsinin lehinə 446, əleyhinə 271, Ə.Salikovun unitar cümhuriyyət təklifinin isə lehinə 271, əleyhinə 442 səs verildi.

"Müsavat" partiyasının 1917-ci il oktyabrın 25-dən 31-dək davam etmiş I qurultayı Azərbaycanın ictimai həyatında və partiyanın özünün siyasi tarixində əhəmiyyətli hadisə idi. Partiya proqramının müzakirəsi və qəbul edilməsi qurultayın ən başlıca məsələsi oldu.

"Müsavat" partiyasının proqramı dövlət quruluşu, fəhlə məsələsi, milli və dini məsələlər, vətəndaş hüquqları, aqrar məsələ və s. sahələri əhatə edən 9 bölmə və 76 maddədən ibarət idi. "Müsavat"ın I qurultayı partiyanın sonrakı siyasi mübarizəsinin və Azərbaycana milli ərazi muxtariyyəti verilməsinin taktika və strategiyasını müəyyən etdi. "Müsavat" partiyasının I qurultayı partiyanı ideoloji və təşkilati cəhətdən tam formalaşdırmaqla yanaşı, onun ümummilli siyasi qüvvəyə çevrilməsi istiqamətində mühüm hadisə oldu. Qurultayda partiyanın rəhbər orqanları, eyni zamanda M.Ə.Rəsulzadə onun Mərkəzi Komitəsinin sədri seçildi.

Milli azadlıq hərəkatında və milli Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında "Müsavat"ın rolu böyük idi. Partiyanın liderləri real vəziyyətdən çıxış edərək ölkədəki bütün demokratik qüvvələri milli Azərbaycan dövləti yaratmaq uğrunda mübarizəyə çağırırdılar. 1917-ci il oktyabrın 25-də Petroqradda bolşeviklərin silahlı üsyanı nəticəsində Müvəqqəti hökumət devrildi. Bolşeviklərin Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirməsi xəbəri alındıqdan sonra – 1917-ci il oktyabrın 27-də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin fövqəladə yığıncağı keçirildi. İclasın gündəliyində duran əsas məsələ hakimiyyət məsələsi idi. Bolşeviklərin kəskin etirazına baxmayaraq, menşevik-eser-daşnak bloku 168 səsə qarşı 246 səslə

Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin (İTK) yaradılması haqqında qərarın qəbul olunmasına müvəffəq oldu.

Bu dövrdə müsavatçıların bolşeviklərə tərəfdar çıxması da mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri idi. Rusiyada baş vermiş oktyabr çevrilişinə loyal münasibət nümayiş etdirən "Müsavat" partiyası bundan sonra xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçiriləcəyinə ümid edirdi.

"Müsavat"ın dəstəyini alan bolşeviklər Xəzər ticarət donanması, bir sıra həmkarlar ittifaqı və şəhər qarnizonu nümayəndələrini öz tərəflərinə çəkə bildilər və Sovetin 1917-ci il 2 noyabr tarixli iclasında onu Bakı şəhərinin ali hakimiyyət orqanı elan edən qərar qəbul edilməsinə nail oldular.

Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin M.V.Basin, N.P.Vatsek, P.A.Çaparidze, T.E.Fioletov, S.G.Şaumyan və b. ibarət yeni tərkibi seçildi. İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Şaumyan oldu.

Beləliklə, bolşeviklər Sovetdə iştirak edən digər partiyalar – eserlər və menşeviklərlə müsavatçılar arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək, Bakı Sovetində əsas vəzifələri asanlıqla ələ keçirə bildilər.

1917-ci il dekabrın 12-13-də bolşeviklərlə müsavatçılar arasında münasibətlərin gərginləşməsi şəraitində dəyişdirilmiş seçki qaydası əsasında Bakı Sovetinə seçkilər keçirildi. Nəticələr "Müsavat" partiyası üçün ümidverici olmadı. Bolşeviklərin 51 səsinə qarşı müsavatçılar 21, daşnaklar 41, sol eserlər 38, sağ eserlər 28, menşeviklər isə 11 səs almışdılar. Sovetin 1917-ci il 31 dekabr tarixli iclasında seçki ilə bağlı çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə bəyan etdi ki, "Sovet demokratik əsaslarla seçilmədiyinə və kəndlilər burada təmsil olunmadığına görə, partiya hakimiyyətin bu sovetə keçməsinə səs verməyəcək". Lakin iclasın sonunda müsavatçılar bildirdilər ki, onlar tənəffüs zamanı bu məsələni əlavə müzakirə etdikdən son-

ra hakimiyyəti Sovetə vermək və İcraiyyə Komitəsinə daxil olmaq qərarına gəlmişlər.

Yeni İcraiyyə Komitəsinə 6 nəfər bolşevik, 5 daşnak, 4 sol eser, 3 sağ eser, 2 müsavatçı daxil oldu.

Beləliklə, 1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəlində Zaqafqaziyada baş verən hadisələr bütün diyardakı həm mövcud siyasi şəraitə, həm də siyasi partiyaların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərirdi. Bu dövrdə diyar şərti olaraq iki hissəyə parçalanmışdı: birinci, Rusiya bolşevizminin dayağına çevrilməkdə olan Bakı şəhəri; ikincisi, Zaqafqaziyanın qalan ərazisi. Hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər Azərbaycana muxtariyyət vermək istiqamətində heç bir addım atmır, əksinə inqilabi- demokratik qüvvələri Leninin başçılıq etdiyi Xalq Komissarları Soveti ətrafında daha sıx birləşməyə çağırırdılar.

1917-ci il dekabrın 18-də Lenin S.Şaumyanı Qafqaziya işləri üzrə xüsusi komissar təyin etdi, Bakı Sovetinin sədri vəzifəsini isə ondan sonra P.Çaparidze tutdu. Bu dövrdə müsavatçılar, xüsusilə Gəncə müsavatçıları Bakıdakı öz fəaliyyət məkanını Rusiyadan getdikcə uzaqlaşan bütün Cənubi Qafqaz regionuna keçirməyə başladılar.

RSFSR XKS-nə tabe olmaq istəməyən və diyarı anarxiyadan qorumağa çalışan Gürcüstan Sosial Demokrat partiyası (menşeviklər), "Müsavat", "Daşnaksütun" və sağ eserlərin nümayəndələri noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdiklərini bildirib, "Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti" yaratmaq haqqında qərar çıxartdılar. Noyabrın 15-də Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. Onun tərkibinə Gürcüstandan Y.Gegeçkori (sədr) və A.Çxengeli, Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlik-Aslanov, ermənilərdən T.Ter-Qazaryan, X.Karçikyan, A.Aqacanyan, sağ eserlərdən D.Donskoy daxil oldular.

Milli Şuralar vətənpərvər qüvvələri öz ətrafında birləşdirir və yerlərdə hakimiyyəti ələ alırdılar. Bu cəhətdən Bakı Müsəlman Şurasının vəziyyəti çətin idi, çünki onun qarşısını bolşeviklərin başçılıq etdiyi Bakı Soveti kimi güclü bir rəqib kəsmişdi.

Milli hərbi hissələrin yaradılması yerli milli şuraların əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri idi. İlk milli dəstələrdən biri əvvəllər çar ordusu birləşmələrindən olan "Qafqaz yerli süvari diviziyasına" daxil olan, Azərbaycan türklərindən ibarət süvari alayın "Tatar süvari alayı" idi. Çar ordusu dağıldıqdan sonra bu alay Azərbaycana qayıtdı və yaradılan milli silahlı qüvvələrin tərkibinə daxil oldu.

Yeni silahlı dəstələr yaradılması üçün silah çatmırdı. Bunu nəzərə alan Gəncə Müsəlman Şurası şəhərdə olan keçmiş çar ordusunun 219-cu alayının, həmçinin Qafqaz cəbhəsində Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi eşelonu tərksilah etməyə razı oldu. Bu tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə edildi. Bu əməliyyat zamanı Gəncə Milli Şurasına Zaqafqaziya Komissarlığının göndərdiyi zirehli qatar kömək etdi.

Dövrün ən kəskin sosial-iqtisadi məsələlərindən biri olan aqrar məsələsinin həlli üçün Zaqafqaziya Komissarlığı bir sıra addımlar atdı. Məsələn, 1917-ci il dekabrın 16-da "Dövlət keçmiş xanədan, kilsə, monastr, hüquqi şəxslər və sahibkar torpaqlarının torpaq komitələrinə verilməsi haqqında" qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, kəndlilərin alacağı torpaqlar torpaq komitələrinin sərəncamına verilməli, kəndlilər isə torpağı həmin komitələrdən icarəyə götürmədli idilər.

Zaqafqaziya Komissarlığının fəaliyyəti Antanta və ABŞ tərəfindən Sovet Rusiyasına qarşı hərbi müdaxilənin başladığı vaxta düşdü. İngiltərə, Fransa və ABŞ hökumətləri Cənubi Qafqazda antibolşevik qüvvələrə kömək etməyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Onların nümayəndələri (ABŞ konsulu və b.) 1917-ci il noyabrın 11-i və 15-də Zaqafqaziya Komissarlığının yaradılması ilə bağlı keçirilən iclaslarda olmuşdular. ABŞ konsulu Smit Vaşinqtona göndərdiyi məktubunda Zaqafqaziya Komissarlığını de-fakto tanımaq və antibolşevik

qüvvələrə maliyyə yardımı göstərmək üçün Tiflisə 10 milyon dollar göndərməyi təklif edirdi.

Xarici siyasət sahəsində Zaqafqaziya Komissarlığının fəaliyyəti əslində diyarı bolşevik Rusiyasından ayırmaq məqsədi daşıyırdı.

1917-ci il dekabrın 5-də Ərzincanda Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Türkiyə hərbi komandanlığı arasında barışıq sazişi bağlandı. 1918-ci il yanvarın 14-də isə Türkiyə komandanlığı Zaqafqaziya Komissarlığına tərəflər arasında sülh müqaviləsi bağlamaq haqqında danışıqlara başlamaq təklifi ilə müraciət etdi.

1917-ci ilin sonlarında Azərbaycanın və ümumiyyətlə Zaqafqaziyanın siyasi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsi oldu. Ona hazırlıq işlərinə hələ Oktyabr çevrilişindən əvvəl başlanmış, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi nəzdində Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə Mərkəzi Zaqafqaziya Komissiyası yaradılmışdı. Azərbaycanda Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə komissiyaya F.X.Xoyski rəhbərlik edirdi. Seçkilərə hazırlıq və onların keçirilməsi işində həm siyasi (seçkiqabağı kampaniyanın gedişində siyasi partiyalar arasında aşkara çıxan ixtilaflar), həm də sırf texniki xarakterli çoxlu çətinliklər var idi. Siyahıyaalınma prosesi yerli əhali arasında savadsızlığın yüksək səviyyədə olmasını aşkar etdi Müəssislər Məclisinə seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik seçicilərin 50 faizindən çoxu savadsız idi, bu, seçkilərin mütəşəkkil keçirilməsini çətinləşdirən amillərdən idi).

Seçkilərə hazırlıq işləri qəzalarda qaydaya düşsə də, Bakı şəhəri və mədən-zavod rayonlarında vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı. Bolşeviklər əhalinin tərkibində fəhlələrin çoxluğuna nail olmaq niyyətilə mədən-zavod rayonlarının şəhərə birləşdirilməsi üçün geniş təbliğat aparırdılar. Bu tədbirin həyata keçirilməsi həmin rayonların ərazilərindəki əhaliyə seçkilərdə iştirak etmək hüququ verməliydi. Müsavatçılar bu tədbirin fəal tərəfdarları kimi çıxış edirdilər.

Bütün bu səylər nəticəsində OZAKOM-un xüsusi göstərişi ilə mədən-zavod rayonları ərazisi şəhər idarəsi tərkibinə qatıldı.

"Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnamə" öz dövrünün burjua dövlət hüququ standartları baxımından demokratik sənəd idi. Qadınların, hərbi qulluqçuların səsverməyə buraxılması, dairələrin çoxunda proporsional seçki sisteminin tətbiqi və s. buna dəlalət edirdi. Bu fakt da maraqlıdır ki, Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə komissiya müsəlman qadınların seçki kampaniyasında iştirakını təmin etməyə çalışmış, onların səs verməsi üçün 9 seçki dairəsində xüsusi binalar ayrılmasına icazə vermişdi.

Arxiv 303999

Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci il noyabrın 26-da keçirildi. Zaqafqaziya dairəsi üzrə seçkilərdə iştirak edən 15 partiya arasında menşeviklər, müsavatçılar və daşnaklar ümumilikdə səslərin 73 faizini qazandılar. Seçkilərin nəticələri göstərdi ki, Zaqafqaziyada bolşeviklərin hakimiyyətə gələ bildikləri Bakı şəhəri istisna olmaqla, "Müsavat" və "Daşnaksütun" partiyaları daha güclü nüfuza malikdir. 1917-ci il noyabr ayının 26-27-də Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə Cənubi Qafqazda gürcü menşevikləri 11, müsavatçılar 10, daşnaqlar isə 9 yer qazanmışdılar. Burada M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında milli fraksiya yaradılmışdı.

1918-ci il fevralın 10-da (23-də) 3 əsas partiya fraksiyalarının nümayəndələrindən ibarət olan Zaqafqaziya Seymi öz işinə başladı. Seymdə Gürcüstandan sosial-demokratlar (menşeviklər) - 32 nəfər, Azərbaycandan müsavatçılar, onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar-30 nəfər, ermənilərdən "Daşnaksütun" partiyasından olanlar - 27 nəfər deputat iştirak edirdi. Bundan əlavə, sosial-inqilabçılar (eserlər), milli demokratlar, Erməni Xalq Azadlıq Partiyası, Müsəlman Sosialist Bloku - 7 nəfər, Rusiyada müsəlmanlar fraksiyası ("İttihad") - 3 nəfər və menşevik-hümmətçilər partiyası – 4 nəfər deputatla Seymdə təmsil olunmuşdular.

Azərbaycan Milli Kitabxanası

Zaqafqaziya Seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi.

Zaqafqaziya Seymi Y.Gegeçkori başda olmaqla Zaqafqaziya hökumətini təşkil etdi. Zaqafqaziya Seymindən müsəlman fraksiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: "Seymdə müsəlmanların bütün səyləri cəbhə məsələsinin dinc yolla həlli və Qafqazın müstəqilliyinin dərhal həyata keçirilməsinə yönəlmişdir".

Seymin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri yaxınlaşan sülh danışıqları üçün hüquqi baza yaratmaq idi.

Zaqafqaziya Seymi hələ Türkiyə ilə sülh danışıqlarına hazırlaşdığı vaxt Brestdə Rusiya ilə Almaniya arasında separat müqaviłə imzalanmışdı və onun bir şərtinə görə Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə verilməli idi. Belə bir şəraitdə 1918-ci il martın 14-də Trabzonda Türkiyə və Zaqafqaziya Seyminin nümayəndə heyətləri arasında sülh konfransı açıldı. Konfransda Türkiyə nümayəndəliyi mövqeyini açıqlayaraq bildirdi ki, əgər Zaqafqaziya beynəlxalq hüququn subyekti olmaq istəyirsə, tezliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir.

Seymdə mübahisələr getdiyi bir vaxtda Türkiyə tərəfi qətiyyətlə bəyan etdi ki, Zaqafqaziya Seymi ilə sülh Brest-Litovsk müqaviləsinin məlum şərti əsasında bağlanacaq.

Trabzon danışıqlarında iştirak edən Zaqafqaziya nümayəndəliyinin daxilində Türkiyəyə güzəşt məsələsində yekdillik yox idi. Çünki ermənilər Qars vilayətinin böyük bir hissəsini, gürcü nümayəndələri Ərdəhanın və Batumun Zaqafqaziya dövlətinin tərkibində qalmasını istəyirdilər. Azərbaycan daha 2 mühüm səbəbdən gürcüləri müdafiə edirdi: birincisi, bütün Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycan üçün Qars və Ərdəhan dünya okeanına yeganə çıxış qapısı olan Batum qədər çox böyük əhəmiyyət daşımırdı; ikincisi, yerli əhalinin əksəriyyəti türklər olan bu 2 vilayət milli, coğrafi, tarixi amillərlə Türkiyəyə bağlı idi.

1918-ci ilin aprel ayının 6-da Türkiyə tərəfi Zəqafqaziya nümayəndələrinə Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini qəbul edib-etməmək barəsində 48 saat ərzində cavab verilməsini tələb edən ultimatum təqdim etdi.

Nümayəndə heyətinin başçısı A.Çxengeli Türkiyə tərəfinin ultimatumunu qəbul etmək qərarına gəldi. Lakin gec idi, artıq Türkiyə qoşunları Batumdan başqa həmin ərazilərin hamısını tutmuşdu.

Aprelin 13-də Seymin, hökumətin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclasında danışıqların gedişi müzakirə olundu. Türkiyə ilə müharibə məsələsində hətta Azərbaycan fraksiyası daxilində də yekdillik yox idi.

"Müsavat", bitərəflər qrupu və "İttihad" məsələyə münasibətdə eyni mövqedən çıxış edərək müharibə əleyhinə birgə qətnamə qəbul etdilər. Lakin Seym həmin iclasda Trabzon danışıqlarını dayandırmaq və Türkiyə ilə müharibəyə hazırlaşmaq haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi. Lakin bu tədbirlər də Türkiyə qoşunlarının irəliləməsini dayandıra bilmədi və onlar 1918-ci il aprelin 14-də Batumu tutdular.

Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsi, milli azadlıq carçısı olan "Müsavat"ın nüfuzunun artması "Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan daşnakları ciddi narahat edirdi. Daşnaklar mart qırğınını törətməklə "Müsavat"ın sosial bazasını, şəhərin müsəlman əhalisini məhv etməyi planlaşdırmışdılar. Bu məqsədlə təxminən 5 min erməni əsgəri müxtəlif cəbhələrdən Bakıya gətirilmişdi. Beləliklə, "Qırmızı qvardiya" adı ilə yaradılan 10-12 minlik ordunun da 70 faizi erməni idi. Əsasən ruslardan ibarət olan Xəzər donanması içərisində xüsusi təbliğat işi aparılmışdı, həmçinin Şamaxı və Muğanda ehtiyat rus-molokan silahlı dəstələri də yaradılmışdı.

Martın 30-da axşam saat 5-də Bakıda ilk atəşlər açıldı. Aldatma siyasəti yeridib özlərinin bitərəfliyini elan etmiş "Daşnaksütun" və Erməni Milli Şurası bu ilk atəşlərdən sonra Bakı Sovetini müda-

fiə etdilər. Tarixə qanlı faciə kimi daxil olan mart qətlləri 3 gün davam etdi. İlk atəşlərdən sonra həmin gün şəhər silahlı dəstələrlə doldurulmuşdu. Uzun müddət menşeviklərə qarşı mübarizə aparan bolşeviklərin menşevik və eserlərlə, hətta kadet və daşnaklarla mart günlərində birləşməsi dini və milli zəmində baş verdi. Martın 30-da axşam Bakı Soveti hərbi dəstələri başçılarının təcili iclası keçirilirdi. Döyüşə başlamaq haqqında qərar çıxarıldı və Erməni Milli Şurasına, daşnak liderlərinə müraciət edildi ki, öz hərbi dəstələrini hərəkətə gətirsinlər. Onların fəaliyyətinə "Kazino" mehmanxanasında yerləşmiş təcili açılmış təlim qərargahından rəhbərlik etmək A.Mikoyan və N.Anançenkoya tapşırılmışdı. Onların müsəlman silahlı dəstələrinin toplandığı yerə qəfil hücumu qələbə ilə başa çatdı. Xəzər donanması gəmilərindən müsəlman məhəllələrinin atəşə tutulması şəhərdə vahiməli vəziyyət yaratdı. Bir neçə saatlıq bombardmandan sonra rus matrosları bunun təxribat olduğunu, "Müsavat"a qarşı mübarizə bəhanəsi ilə müsəlman əhalisinin qırğına verildiyini bildikdə atəşi dayandırdılar. Xeyli molokan-rus hərbi dəstələri də eyni qaydada aldadılaraq Muğandan Bakıya gətirilmişdi. Lakin onlar şəhərdə ayrı vəziyyət olduğunu görüb döyüşdən imtina etdilər və buna görə Bakı Soveti və erməni qoşunları tərəfindən tərksilah olundular. Martın 31-də danışıqlar aparmaq üçün müsəlman nümayəndələri Sovetin İcraiyyə Komitəsinə gəldilər. İnqilabi Müdafiə Komitəsinin ultimatumunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, orada P.Caparidze ilə aparılan danışıqlar nəinki heç bir müsbət nəticə vermədi, hətta müsəlman heyətindən 3 nəfər geri qayıdarkən yolda güllələndi. 3 gün davam edən Bakı qırğınları zamanı bolşevik daşnaq qüvvələri tərəfindən, o dövrün gözəl memarlıq abidəsi olan "Müsəlman" xeyriyyə cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binası, Şərqin ilk teatrı olan "Tağıyev" teatrı, "Açıq söz" və " Kaspi" qəzetlərinin redaksiyaları, Şeyx Qubad məscidini yandırdılar, Təzə pir məscidini isə dağıtdılar.

Beləliklə, 3 günün - 18-21 mart (30 mart-1 aprel) – qətl və qarətlərindən sonra Fövqəladə İstindaq Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabatına görə Bakıda "əksinqilabçı" adı ilə 12 min nəfər Azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Bu faciəli hadisələrə inqilabi don geyindirmək üçün M.Əzizbəyov şəhərin onsuz da boş qalmış hissəsinə komissar təyin edildi. O, müsəlman əhalisinin şəhərdən çıxmasını və yerdəyişməsini qadağan etsə də, bunun elə bir əhəmiyyəti olmadı.

Danılmaz tarixi fakt kimi məlumdur ki, Azərbaycan müsəlman soyqırımı təkcə Bakı ilə məhdudlaşmadı. Bakıda törədilmiş cinayətlər aprel ayının ilk günlərindən etibarən eynilə Şamaxı, Quba, Xaçmazda törədildi. Azərbaycanın qəzalarına "sovet qoşunları" adı altında göndərilən cinayətkar dəstələrə quldur erməni "hərbiçiləri" T.Əmiryan, H.Amazasp rəhbərlik edirdilər. Daşnak cəlladlarından ən ağır ziyan çəkən Şamaxı qəzası oldu. Nəticədə Şamaxı şəhəri və qəzasının 72 kəndi Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qoşunları tərəfindən dağıdıldı. Şamaxı qırğınlarında 8 min nəfərə qədər Azərbaycanlı öldürüldü.

Quba qəzasında qırğın törədən quldur dəstəsinə S.Şaumyanın xüsusi səlahiyyətlər verdiyi H.Amazasp rəhbərlik edirdi. Aprel ayından qəzanın 122 müsəlman kəndi dağıdılmış, 16 min Azərbaycanlı və dağlı, o cümlədən ləzgi məhv edilmişdi. Göyçay, Kürdəmir, Salyan və Lənkəran bölgələrinin əhalisi də erməni cəza dəstələrindən ciddi ziyan çəkmişdi. Ümumiyyətlə, 1918-ci il mart-aprel ayları ərzində Bakı qubernyası ərazisində 50 mindən çox türk-müsəlman əhalisi məhv edilmişdi.

1918-ci il aprelin 22-də müsəlman fraksiyasının təzyiqi altında Zaqafqaziya Seyminin geniş iclası keçirildi və müstəqil demokratik federativ Zaqafqaziya Respublikasının elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. Aprelin 20-də Bakı hadisələri ilə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı yaranmış hökumət böhranının bir nəticə-

si də bu oldu ki, Y.Gegeçkorinin başçılıq etdiyi Zaqafqaziya hökuməti istefa verdi.

Zaqafqaziyada vəziyyət getdikcə pisləşirdi. Çünki müstəqilliyini elan etməsindən sonra Zaqafqaziya Federativ Respublikasının nə daxili, nə də xarici siyasətində ciddi bir dəyişiklik baş verməmişdi. Siyasi partiyaların nümayəndələri Zaqafqaziya Seymində ümumi dil tapa bilmirdilər, onların ümumi fəaliyyət proqramı yox idi və fraksiyaların hər biri isə öz siyasi xəttini həyata keçirməyə çalışırdı.

1918-ci il mayın 11-də Batumda Zaqafqaziya və Türkiyə arasında nümayəndə heyətləri səviyyəsində danışıqlar davam etdirildi. Zaqafqaziya hökumətinin sədri və xarici işlər naziri A.Çxengelinin başçılıq etdiyi heyətin danışıqlarında Azərbaycanı M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski təmsil edirdilər. Türkiyə tərəfinin təmsilçilərinə xarci işlər naziri Xəlil paşa, Qafqaz cəbhəsi komandanı Vahid paşa və hərbi nazir Ənvər paşa başçılıq edirdilər.

Batum konfransında müşahidəçi sifətində general Ottofon Lossovun başçılığı ilə Almaniya nümayəndəliyi də iştirak edirdi. Batum konfransında Zaqafqaziya Seyminin nümayəndə heyəti Türkiyənin Qars, Ərdəhan və Batum əyalətləri haqqında tələblərini tamamilə tanıdı və bununla da Brest-Litovsk müqaviləsinin müddəasını təsdiq etdi. Bundan əlavə, Türkiyə Axalsıx, Axalkələk, Aleksandropol (Gümrü), Sürməli və Naxçıvan qəzalarının daxil olduğu ərazini də tələb edirdi.

Türkiyə qoşunları 1918-ci mayın 17-də Gümrünü (Aleksanropolu) ələ keçirdilər və Culfa istiqamətinə çıxdılar. Almaniya və Türkiyə tərəfindən aparılan hərbi əməliyyatlar nəticəsində Batum konfransında gürcülər, Azərbaycanlılar və ermənilər Türkiyə ilə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmağa başladılar.

Digər tərəfdən Batum konfransında Almaniya nümayəndələri ilə separat danışıqların gedişində general Fon Kressin təzyiqi nəticəsində Seymin gürcü fraksiyası Gürcüstanın Federativ Zaqafqaziya

Respublikası tərkibindən çıxmasını və öz müstəqilliyini elan etməsini qərara aldı.

Zaqafqaziya Seyminin sədri və üzvləri – K.Çxeidze, A.Sereteli və Y.Gegeçkori gözlənilmədən 1918-ci il mayın 25-də F.X.Xoyskinin sədrliyi ilə keçirilən axşam iclasına gəldilər. A.Sereteli gürcü fraksiyası adından bəyanat verərək xüsusi qeyd etdi ki, "Seymin sabahkı iclasında biz Zaqafqaziya Respublikasının ləğv olunması faktını təsdiq edəcəyik".

Cavab nitqində F.X.Xoyski bildirdi ki, "Əgər gürcü xalqının iradəsi beladirsə, bizim ona mane olmağa haqqımız yoxdur. Azərbaycan türklərinə isə yeni vəziyyətlə bağlı olaraq müvafiq qərarlar qəbul etməkdən başqa bir şey qalmır".

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin son iclası oldu. Gürcü fraksiyası Zaqafqaziya Seyminin dağılmasının bütün günahını müsəlman fraksiyasının üstünə yıxdı. Buna görə də müsəlman fraksiyası belə vəziyyətdə Seymin özünü buraxmasına etiraz etmədi.

Beləliklə, həmin qüvvələrin təzyiqi altında yaradılmış Zaqafqaziya Respublikası daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində dağıldı.

Mart hadisələrindən sonra Bakı şəhərində və onun neft mədən rayonunda Bakı Sovetinin hakimiyyəti güclandi.

1918-ci il mayın 1-də Bakı XKS gələcək funksiyaları və fəaliyyət proqramını müəyyən edən deklarasiyasını dərc etdi. Deklarasiyada qeyd edilirdi ki, Bakı XKS RSFSR XKS-nın bütün dekret və sərəncamlarını həyata keçirməyə başlamış ümumrusiya mərkəzi hökuməti ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərəcək.

"Bankların milliləşdirilməsi haqqında" dekret Bakıda komissarların həyata keçirdiyi ilk dekretlərdən biri sayılsa da əslində heç bir milliləşdirmə həyata keçirilməmişdi.

"Azərbaycan neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında" 1918-ci il 2 aprel tarixli dekretin Azərbaycan iqtisadiyyatına vurdu-

ğu ziyanı xüsusi qeyd etmək lazımdır. RSFSR hökuməti, şəxsən Lenin Bakı XKS-dən neft təchizatını təmin etməyi tələb edirdi. V.İ.Lenin iyunun 5-dən S.Şaumyana "nefti ilk sıraya qoymaq" tapşırığını, 2 gün sonra göndərdiyi teleqramda isə yenə "tezliklə Bakıdan neft göndərilməsi üçün tədbirlər görün" göstərişini vermişdi.

Bütövlükdə 1918-ci ilin aprel-iyul ayları ərzində Bakı XKS-nın zorakı tədbirləri nəticəsində Bakıdan Sovet Rusiyasına 1,3 milyon tona yaxın neft və neft məhsulları daşındı.

Fəhlələrin vəziyyəti də Kommunanın xeyrinə deyildi. Fəhlələrin irəli sürdükləri tələblər kifayət qədər sərt idi: sovetin yenidən seçilməsi, koalision hökumətin yaradılması, ərzaq məsələsinin tezliklə həll edilməsi, dərin böhranın aradan qaldırılması.

Beləliklə, yeni hökumətin siyasəti təkcə liberal ünsürləri və orta təbəqəni deyil, həmçinin digər sosialist partiyalarını və onların arxasınca gedən fəhlələri ondan uzaqlaşdırdı. Şəhərin müsəlman əhalisi isə yeni hakimiyyətdən üz döndərdi, Bakıda, Azərbaycanda vəziyyət bolşeviklərin xeyrinə olmayan istiqamətdə dəyişdi və "Bakı Kommunası"nın süqutu ilə nəticələndi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI. MİLLİ HÖKUMƏTİN DAXİLİ SİYASƏTİ

1918-ci il mayın 26-da Gürcüstanın Zaqafqaziya Federasiyasından çıxıb özünün istiqlaliyyətini elan etməsindən sonra, ertəsi gün Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası özünü Azərbaycanın Müvəqqəti Millli Şurası elan etdi. Milli Şuranın sədri vəzifəsinə Müsavat partiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə seçildi. Onun namizədliyini "İttihad"dan başqa bütün partiyaların nümayəndələri müdafiə etdilər. Həsən bəy Ağayev və M.Seyidov Şura sədrinin müavinləri seçildilər. Müxtəlif sahələrdə rəhbərlik etmək üçün Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət icra orqanı yaradıldı. F.X.Xoyski (bitərəf) yekdilliklə İcraiyyə komitəsinin sədri seçildi. 1918-ci ilin mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclası keçirildi və iclasda ən mühüm məsələ seymin buraxılması, Gürcüstanın müstəqilliyinin elan edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın vəziyyəti barədə məsələ idi. Şuranın X.Xasməmmədov həmin məsələ barəsində çıxış edərək təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırdı. Xalqı ağır vəziyyətdən çıxarmaq, milli ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün milli dövlət qurumlarının yaradılması həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. Məsələni müfəssəl və hərtərəfli müzakirə edərək Milli Şura 24 səslə (2 nəfər S.M.Qəniyev, C.Axundov bitərəf qalmaqla) Cənubi Qafqazın cənub və şərq hüdudlarında müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan etdi. M.Ə.Rəsulzadənin sədr seçildiyi bu Şura 1918-ci il mayın 28-də müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığını elan etdi. Müvəqqəti Milli Şuranın həmin iclasında qəbul olunmuş tarixi sənəddə - İstiqlaliyyət Bəyannaməsində bildirilirdi ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycanın xalqları suveren hüquqların daşıyıcılarıdır və Zaqafqaziyanın şərqi və Sənubunu əhatə edən Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir;

2. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluşunun forması kimi demokratik respublika müəyyənləşdirilir;

3. Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün dünya dövlətləri ilə, xüsusən də qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa can atır;

4. Azərbaycan Demokratik Respublikası hüdudları daxilində milliyyətindən, dini mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq özünün bütün vətəndaşlarının siyasi və vətəndaş hüquqlarına təminat verir;

5. Azərbaycan Demokratik Respublikası öz ərazisində məskunlaşmış bütün xalqların azad inkişafı üçün imkanlar yaradacaqdır;

6. Müəssislər Məclisinin çağırılmasınadək bütün Azərbaycana səsvermə yolu ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsul olan Müvəqqəti Hökumət başçılıq edir.

M.Ə.Rəsulzadə "İstiqlal Bəyannaməsi"nin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazmışdı: "28 may 1918-ci il Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurai Millisi sözün siyasi mənasında,... Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdi. Belə ki, Azərbaycan kəlməsi adi coğrafi, etnoqrafik və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq bir aləm olmuşdur."

Qeyd edək ki, "İstiqlal Bəyənnaməsi" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiyası kimi qiymətləndirilirdi. Çünki burada müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluşu, daxili və xarici siyasətinin dövlət quruculuğunun əsas prinsipləri və istiqamətləri təsbit olunmuşdur.

İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin qəbul edilməsindən sonra Müvəqqəti Milli Şura hökumətin- Nazirlər Kabinetinin təşkil olunmasını Fətəli xan Xoyskiyə tapşırdı. Elə həmin gün Milli Şura Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hökumət kabinetinin aşağıdakı tərkibini təsdiq etdi:

- Baş nazir və daxili işlər naziri – Fətəli xan Xoyski (bitərəf);
- Maliyyə naziri və xalq maarifi naziri – Nəsib bəy Yusifbəyli ("Müsavat");
- Xarici işlər naziri – Məhəmmədhəsən Hacınski ("Müsavat");

- Yollar naziri və poçt-teleqraf naziri – Xudadat bəy Məlikaslanov ("Müsavat");
- Ədliyyə naziri – Xəlil bəy Xasməmmədov ("Müsavat");
- Əkinçilik və əmlak naziri - Şeyxülislamov ("Hümmət");
- Hərbi nazir – Xosrovpaşa bəy Sultanov ("İttihad");
- Ticarət və sənaye naziri – Məmmədyusif Səfərov (bitərəf);
- Dövlət nəzarət naziri – Şamo bəy Hacınski (sosialist)

Azərbaycan milli-demokratik qüvvələrinin görkəmli nümayəndələrinin siyasi zəkası xalqın bütün arzu və istəklərini nəzərə alaraq, Qafqazın şərqi və Cənubunda dünyəvi və demokratik Azərbaycan dövlətinin yaradıldığını bütün dünyaya bəyan etdi.

1918-ci il mayın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə bir sıra ölkələrin paytaxtlarına: İstanbula, Moskvaya, Berlinə, Romaya, Vaşinqtona, Haaqaya, Stokholma, Oslo və Kopenhagenə məlumatlar göndərilmişdi.

1918-ci il iyunun 16-da Müvəqqəti Milli Şuranın üzvləri və AXC-nin ilk hökuməti Tiflisdən Gəncəyə gəldi və dərhal da çox çətin problemlərlə toqquşdu. Bu zaman Gəncədə siyasi vəziyyət son dərəcə mürəkkəb idi. Gəncədəki siyasi qüvvələrin bir qrupu Nuru paşanı inandıra bilmişdi. Tiflisdən gələnlər heç də Azərbaycan xalqının ən ümdə arzu və istəklərinin qünun təminçiləri yox, bir qrup siyasətbazlardır.

Milli Şura Gəncəyə gələn kimi Nuru paşa tərəfindən son dərəcə soyuq münasibətlə qarşılandı. Nuru paşanın müşaviri Əhməd bəy Ağayev Fətəli xan Xoyski ilə söhbətində Müvəqqəti Milli Şuranın buraxılması və yeni hökumət kabinetinin təşkil olunmasını təkid etdi. Digər tərəfdən "Müsavat" partiyasında təfriqə başlandı. N.Usubbəyov, M.Səfərov və R.Vəkilovun simasında bu partiyanın radikal qrupu Osmanlı hərbi komandanlığı tərəfindən siyasi təzyiqlərə etiraz edir, Müvəqqəti Milli Şuranın buraxılması ilə razılaşsa da yeni hökumət kabinetinin təşkilinə qarşı çıxırdı.

Müvəqqəti Milli Şuranın öz fəaliyyətini dayandırması ərəfəsində "Hümmət" fraksiyası onun tərkibini tərk etdi.

Fətəli xan Xoyski tərəfindən yeni hökumət kabinetinin tərkibi elan olunduqdan sonra sosialistlər də Milli Şuradan çıxırlar. Lakin, eyni zamanda bildirirlər ki, ola bilsin yeni hökuməti dəstəkləyəcəklər. Beləliklə, 1918-ci il iyunun 17-də Müvəqqəti Milli Şuranın "Müsavat", bitərəf və ittihadçılar fraksiyalarından ibarət qalan hissəsi cəmisi bir nəfərin (Milli Şuranın sədri Seyidovun) bitərəf qalması ilə yeni hökumət kabinetinin tərkibini təsdiq etdi və Azərbaycanda bütün hakimiyyət səlahiyyətlərini yenə də F.X.Xoyskinin sədrliyi ilə təşkil olunmuş ikinci hökumət kabinetinə verdi. Beləliklə, 1918-ci ilin iyun ayının 17-də F.X.Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış ikinci koalision hökumət tərkibinə 12 nəfər daxil oldu. Yeni hökumətdə F.X.Xoyski Nazirlər Şurası sədri və Ədliyyə Naziri, Məmmədhəsən Hacınski Xarici İşlər Naziri, X.Cavanşir Daxili İşlər Naziri, Xosrov Paşa bəy Soltanov Əkinçilik Naziri, Nəsib bəy Yusifbəyli Xalq Maarifi və Etiqadlar Naziri, A.Aşurov Ticarət və Sənaye Naziri, Xudat bəy Məlik-Aslanov Yollar, poçt və teleqraf Naziri, X.Rəfibəyli Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Naziri təyin edildilər. Ə.M.Topçubaşov, X.Xasməmmədov və N.Rəfiyev koalision hökumətə portfelsiz nazir kimi daxil oldular. Lakin Milli Şuranın öz fəaliyyətini dayandırması barəsində qərarında xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, Nazirlər Şurası Azərbaycanın suverenliyi məsələsində heç bir siyasi qüvvəyə güzəştə gedə bilməz və bütün hakimiyyət səlahiyyətlərinin ancaq və ancaq tezliklə çağırılmalı olan ÜmumAzərbaycan Müəssislər Məclisinə verə bilər.

Sonralar M.Ə.Rəsulzadə öz xatirələrində bu hadisələr barəsində yazırdı ki, Milli Şuranın bu şəkildə buraxılması həmin dövrdə Gəncədə gedən müəyyən siyasi mübarizənin nəticəsi idi. Bu mübarizə dövlət idarəçilik formaları ətrafında, demokratik Cərəyanlar və demokratik anlayışlar arasında gedirdi.

Beləliklə, Azərbaycanda yenidən özünəməxsus ikihakimiyyətlilik bərqərar oldu. Bir tərəfdən daşnak yaraqlılarının süngülərinə söykənən, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Azərbaycanı qana boyamış Bakı Kommunası və daha sonra eyni dərəcədə xalqa yad olan

Sentrokaspi diktaturası, digər tərəfdən isə Gəncədə qərar tutmuş Azərbaycan millli hökuməti, istər Şaumyan erməni - bolşevik quruhu, istərsə də Sentrokaspi diktaturasının eser – menşevik - daşnak rejimi tamamilə məlum səbəblərə görə xalqın arzu və istəklərinə Savab vermirdilər. Digər tərəfdən isə Azərbaycan hökuməti Osmanlı ordu hissələrinin köməyi ilə ölkəni yad ünsürlərdən tamamilə azad etmək üçün gərgin iş aparırdı. Azərbaycan hökuməti Milli Şuranın qanunvericilik səlahiyyətlərini öz üzərinə götürdükdən sonra, qısa müddət ərzində dövlət qurucüluğu sahəsində geniş və sistemli tədbirlər həyata keçirdi.

Artıq iyunun 24-də hökumətin qərarı ilə AXC-nin üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz olan al qırmızı Dövlət Bayrağı təsdiq olundu (sonralar sentyabrın 9-da bu bayraq Azərbaycan Respublikasının indi qüvvədə olan bayrağı ilə əvəz olundu), iyunun 27-də Azərbaycan türkcəsi respublikamızın dövlət dili elan edildi, iyulun 7-də milli komitələrin ləğvi və onların əmlakının müsadirəsi, avqustun 11-də isə Azərbaycan Ordusuna səfərbərlik haqqında fərmanlar verildi.

İngilislərin köməyə çağırılmasına baxmayaraq, Sentrokaspi Bakını əldə saxlaya bilmədi və 1918-ci il sentyabr ayının 15-də yeni yaradılan Milli Ordunun hissələri Bakıya daxil oldular. Sentyabrın 17-də F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət də Gəncədən Bakıya gəldi. Beləliklə, Şimali Azərbaycanda təxminən 4 ay davam edən ikihakimiyyətlilik başa çatdı və bütün ölkədə qanuni Azərbaycan hökumətinin hakimiyyəti bərqərar oldu. Rus müstəmləkəçilərinin əli ilə məhv olunmuş Azərbaycan milli dövlətçiliyi 90 illik fasilədən sonra xalqın və milli öndərlərimizin sayəsində yenidən dirçəldi və Quzey Azərbaycanını əhatə edən AXC dünya dövlətləri sırasında layiqli yer tutmaq üçün gərgin mübarizəyə başladı.

Şərqdə ilk parlament

Nisbətən qısa müddət ərzində əldə olunmuş hərbi və siyasi nailiyyətlərə baxmayaraq, gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə işləməli oldu. 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros (Mondros) sazişinə görə Osmanlı Türkiyəsi 1-ci sahan savaşında öz məğlubiyyətini etiraf edib qoşunlarını Zaqafqaziyadan, o cümlədən Azərbaycandan çıxarmaq zorunda qalarkən, Ənzəliyə ingilis generalı Tomsonla danışıqlara yollanmış Azərbaycan nümayəndə heyəti əliboş geriyə qayıtdıqda AXC-nin vəziyyəti daha da gərginləşdi. Belə şəraitdə hələ iyunda öz fəaliyyətini dayandırmış Milli Şuranın çağırılmasını tələb etməyə başladılar. Əslində belə şura artıq Bakının azad edilməsindən sonra çağırılmışdı. Artıq 1918-ci il noyabrın 16-da Milli Şura öz fəaliyyətini bərpa edir və bir neçə gün sonra - noyabrın 19-da AXC parlamentinin yaradılması barəsində qərar qəbul edir. Bu qanunda Azərbaycanda məskunlaşmış bütün milli azlıqlara da parlamentdə təmsil olunmaq hüququ verilirdi.

Lakin ingilis qoşunlarının Bakıya yeridilməsi vəziyyəti son dərəcə kəskinləşdirirdi. İngilis komandanlığının, - ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyəti ideyasının özünə necə yanaşacağını heç kəs bilmirdi. İngilislərin ilk hərəkətləri heç bir yaxşı şey vəd etmirdi. 1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları Bakıya daxil olarkən limanda ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya bayraqları ilə yanaşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də bayrağının asıldığını görən kimi sonuncu bayrağın dərhal çıxarılması əmr edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə öz xatirəsində yazırdı ki, noyabrın 17-də iki Bakı var idi: bədbəxt müsəlman Bakısı və bəxtəvər xristian Bakısı. Bundan iki gün sonra ingilis komandanlığı şəhərin müsəlman əhalisini dərindən məyus edən belə bir müraciət nəşr etdirdi: "Antantanın müvəffəq ordusu öz vətəninə qayıtmadan əvvəl ümumi qələbəyə bu

qədər yardım göstərmiş Cəsur rus xalqı qarşısında öz borcünu yerinə yetirəcəkdir. Bu borcü yerinə yetirmək naminə bu ordu Rusiyadan qoparılmış Qafqazı düşmənlərdən təmizləyəcəkdir və Ufada təşkil olunmuş rus hökuməti ilə razılığa əsasən buraya bu məqsədlə gəlmişdir".

Milli Şura və Azərbaycan hökuməti müdaxiləçilərə hərbi müqavimət göstərmək üçün heç bir imkan olmadığı (ingilis komandanlığının tələbi ilə AXC-nin azsaylı hərbi qüvvələri və Hərbi Nazirliyi Bakıdan çıxarılmış və Gəncəyə köçürülmüşdür) və ingilis komandanlığının AXC-yə qarşı açıq-aşkar saymazlığı şəraitində milli dövlətçiliyin qorunub saxlanılması üçün doğrudan da zərgər dəqiqliyi tələb edən incə və çevik siyasət yürütmək zorunda qalmışdılar.

AXC parlamentinin açılmasına hazırlıq işləri də bu son dərəcə mürəkkəb şəraitdə aparılırdı.

Müsəlman Şərqi tarixinə ilk seçkili qanunvericilik orqanı kimi daxil olmuş AXC parlamentinin deputat korpusu hansı prinsip əsasında formalaşdırılmışdır? Deputatların əsas hissəsini Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edir, qalan 36 müsəlman deputat isə şəhər və qəzalardan, keçmiş milli komitələrin üzvlərindən seçilirdi (belə komitələrin olmadığı yerlərdə deputatlar kənd icmaları nümayəndələrinin Məclisi tərəfindən seçilirdi). Seçkilər gizli idi.

AXC parlamentinin təşkili üçün əsas kimi götürülmüş milli nümayəndəlik prinsipinə müvafiq olaraq erməni və rus milli şuralarına öz deputatlarını parlamentə göndərmək təklif olunmuşdu.

Əvvəlcə hər iki şura bu təklifə rədd cavabı verdilər. Maraqlıdır ki, ermənilər özləri üçün ənənəvi olan ruhda cavab verərək siyasi və milli-mədəni mənafelərin taleyini bəhanə gətirir, erməni milli şurası AXC parlamentinin də ermənilərin ümumi mənafelərini təmsil etmək hüququna malik olmadığını bildirirdi.

Lakin buna bənzər müxtəlif maneələrə baxmayaraq 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamenti təntənəli şəraitdə öz işinə başladı. İclasda Tomsonun nümayəndəsi, İranın baş konsulu, onun

maliyyə müşaviri, Dağlılar hökumətinin sədri Q.Çermoyev, Gürcüstanın nümayəndəsi Karsevadze, Araz respublikasının nümayəndəsi P.Əliyev iştirak edirdi.

Parlamentə 11 müxtəlif fraksiya və qrupu təmsil edən 97 deputat seçilmişdi. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası oldu. Bu, nəinki Azərbacan Xalq Cümhuriyyətinin, hətta Şərqin və türk dünyasının tarixində çox mühüm hadisə idi. İlk iclasda M.Ə.Rəsulzadə böyük təbrik nitqi ilə çıxış etdi. Şəfi bəy Rüstəmbəylinin təklifi ilə Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev sədrin birinci müavini, Rəhim bəy Vəkilov isə katib seçildilər. Ə.M.Topçubaşov xaricdə olduğundan ona H.Ağayev sədrlik etmişdir. 121 iclasdan sonra isə birinci müavin seçilmiş Məmməd Yusif Cəfərov sədrlik etmişdir. Parlament tək palatalı idi. Çoxpartiyalılıqda AXC-nin sivil demokratik dövlət olmağından soraq verildi.

Bitərəflər qrupu ilə birləşmiş müsavatçılar parlamentdə ən çoxsaylı fraksiyanı (38 deputat) təşkil edirdilər. Sonrakı yerlər ittihadçılar (13 deputat), sosialist bloku (13 deputat), Əhrar (6 deputat), Slavyan-rus cəmiyyəti (3 deputat), milli azlıqlar fraksiyası (4 deputat), erməni fraksiyası (5 deputat) və Daşnaksütun fraksiyası (6 deputat) tuturdu. Bitərəflər (4 üzv), partiyaların fövqündə duranlar (4), və sol bitərəflər (1) ayrıca qrup təşkil edirdilər. Parlamentdə 11 daimi komissiya təşkil olunmuşdu. Parlamentdə əsas işlək dil türk dili idi. Qeydi-türk millət vəkillərinə rus dilində çıxış etmələrinə icazə verilirdi. Rəsmi sənədlər türk dilində tərtib olunurdu. Azərbaycan Parlamenti fəaliyyət göstərdiyi 17 ay ərzində 134 iclas keçirmişdi. Parlamentdə 270-dən çox qanun layihəsi təqdim olunmuşdu. Onlardan 230-a yaxını müzakirə edilib təsdiq olunmuşdu. Ümumən müzakirə olunan qanun layihələrinin 3/2 hissəsi maliyyə, ədliyyə, daxili və hərbi, 30-dan çoxu xalq maarifi, səhiyyə və əmək, 32-si isə əkinçilik məsələlərinə həsr olunmuşdu. Parlament qanunvericilik və mərkəzi dövlət orqanlarını formalaşdırmaq, onların

funksiyalarını müəyyən etməklə yanaşı, habelə ali dövlət nəzarətini həyata keçirmək vəzifələrini də yerinə yetirirdi.

Parlamentin işə başlamasından təxminən bir həftə sonra 1918-ci il dekabrın 13-də parlamentin sədri Ə.Topçubaşovun müavini Həsən bəy Ağayev yeni hökumət kabineti təşkil etmək xahişi ilə F.Xoyskiyə müraciət etdi. H.Ağayevin müraciətində Vətənə xidmət yolunda Fətəli bəyin görkəmli xidmətləri və bütün parlament fraksiyalarının onu baş nazir vəzifəsində görmək arzusu qeyd olunurdu.

F.Xoyskinin baş nazir vəzifəsindən diplomatik şəkildə (AXC-nin ilk baş naziri səhhətindən şikayətlənirdi) imtina etməsinə baxamayaraq, parlament onun namizədliyi üzərində təkid etdi. Çünki F.Xoyskinin başçılıq etdiyi ilk hökumət kabineti kifayət qədər mürəkkəb hərbi-siyasi və iqtisadi şəraitdə işləmələrinə baxmayaraq, öz üzərlərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən uğurla gəlmişdilər.

Yeni hökumət kabineti parlamentin özündəki siyasi qüvvələr nisbətinə müvafiq olaraq təşkil edilirdi. Bu yeni koalisiya hökuməti böyük çətinliklərdən sonra faktiki olaraq bütün parlament fraksiyalarının itirakı ilə ("İttihad"dan başqa) yaradıldı. "İttihad"ın koalisiyadan kənarda qalması ondan irəli gəlirdi ki, ittihadçılar bütün digər partiyalar tərəfindən öz vəzifəsinə layiq hesab edilən F.Xoyskinin əleyhinə idilər.

1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyski yeni nazirlər şurasının tərkibini parlamentin təsdiqinə təqdim etdi. Həm partiyanın, həm də bitərəf deputatların təmsil olunduğu hökumətin tərkibi Azərbaycan hökumətinin demokratikliyinə dəlalət edirdi.

Yeni koalisiya hökumətinin təşkili başa çatan kimi general Tomson xüsusi bəyannamə ilə çıxış edərək bu hökuməti yeganə qanuni hökumət kimi tanıdığını bildirdi. Bu, AXC liderlərinin mühüm siyasi-diplomatik qələbəsi idi.

Azərbaycan Milli ordusunun yaradılması

Çağdaş yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpa edilməsində və gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün Quzey Azərbaycanda öz hakimiyyyətini bərqərar etməsində, respublikanın qorunub saxlanmasında milli silahlı qüvvələrin fövqəladə rolu olmuşdur. Ona görə də bu qüvvələrin yaradılması və fəaliyyət tarixi üzərində ətraflı dayanmaq, tələbələrin diqqətini bu mühüm məsələyə yönəltmək məqsədəuyğundur.

Milli silahlı dəstələrin yaradılması zərurəti, azırbaySanlılar qarşısında artıq fevral inqilabından dərhal sonra durmağa başladı, hakimiyyətsizlik və anarxiya, qonşu bölgələrdə milli silahlı birləşmələrin mövcüdluğu bu məsələni Azərbaycan üçün də mühüm siyasi vəzifəyə çevirdi. Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında da (1917-ci ilin aprelində), "Müsavat"ın 1917-ci ilin oktyabrında Bakıda keçirilmiş I qurultayında da milli silahlı dəstələrin yaradılması zərurəti qeyd olunurdu.

1917-ci il noyabrın 5-də Gəncədə öz işini başlayan I Qafqaz Müsəlman hərbi qurultayı Qərb cəbhəsində buraya gəlmiş "Qatar süvari polku"nun bazasında Azərbaycan korpusunun yaradılması barəsində qərar qəbul etdi. Lakin zabit kadrlarının kəskin surətdə çatışmaması və 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda bərqərar olmuş mürəkkəb hərbi-siyasi şərait üzündən Azərbaycan korpusunun yaradılması işləri çox ləng gedirdi. Ona görə də mayın 28-də yarandığı elan olunmuş AXC cəmisi 600 süngü və qılıncdan ibarət cüzi bir hərbi qüvvəyə söykənə bilərdi. Tezliklə Azərbaycan ordusunda hərbçilərin sayı 1500 nəfərə çatdı. Əsas tərkibi daşnaklardan ibarət olan Bakı Soveti ordusunun hücümu nəticəsində Gəncə üzərini ölüm təhlükəsi aldıqda F.Xoyski hökuməti Şimali Azərbaycanın qərbində hərbi vəziyyət elan etmək və tələsik surətdə nizami ordu yaratmaq işinə girişmək məcburiyyətində qaldı.

Qafqazdakı Türk-Osmanlı qoşunlarının komandanı general-leytenant Nuru paşanın yaxından əməli iştirakı ilə Azərbaycan hökuməti sayı 5000 nəfərə çatan Ələhiddə Müsəlman Korpusunu yaratmağa müəssər oldu. Bu korpus 1918-ci il iyunun 26-da Osmanlı hərbi hissələri ilə birlikdə Qafqaz Islam Ordusunun tərkibinə daxil edildi. AXC hökumətinin 1918-ci il avqustun 11-də elan etdiyi hərbi səfərbərliyə əsasən respublikanın 1894-1899-cü il təvəllüdlü müsəlman kişi vətəndaşları həqiqi hərbi xidmətə çağırıldılar.

1918-ci il sentyabrın 1-də AXC-nin Hərbi Nazirliyi yaradıldı. Ona baş nazir F.Xoyskinin özü başçılıq edirdi. General Səməd ağa Mehmandarov hərbi nazirin müavini təyin olunmuşdur.

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusu ingilislər və Sentrokaspi diktaturası tərəfindən tələsik tərk edilmiş Bakıya daxil oldu. Iki gün sonra AXC hökuməti də Gəncədən Bakıya köçdü.

Mudros müqaviləsindən sonra Osmanlı qoşunlarının Azərbaycandan çıxarılmasına, noyabrın 17-dən Bakıya general V.M.Tomsonun komandanlığı altında 39-cu ingilis piyada briqadasının daxil olmasına baxmayaraq, AXC hökuməti nizami milli ordunun yaradılmasına böyük diqqət yetirirdi. Qısa müddət ərzində Azərbaycan ordusunun milli-texniki bazasının yaradılması üzrə böyük təşkilati işlər yerinə yetirildi. 1918-ci il dekabrın 25-də general S.Mehmandarov hərbi nazir, dekabrın 29-da isə general-leytenant Ə.Şıxlinski hərbi nazirin köməkçisi vəzifələrinə təyin olundular.

1919-cü il yanvarın 15-də hərbi nazirlik yanında Baş Qərargah təsis olundu. Qərargahın tərkibində indentant, mühəndis, artilleriya, hərbi sanitariya, hərbi tədris, tipoqrafiya və s. şöbələr var idi. Martda onun tərkibindən general-kvartmeyestr şöbəsi ayrılmış və Baş Qərargahın Baş İdarəsi yaradılmışdır. General-mayor S.Sulikeviç Baş Qərargahın rəisi təyin edildi. Eyni zamanda hərbi məhkəmə və hərbi prokuror nəzarəti yaradıldı. Hərbi qanunvericilik və maliyyə-təsərrüfat məsələlərini nizamlamaq üçün hərbi nazirliyin nəzdində

Hərbi Şura yaradıldı. Bu şuraya AXC ordusunun bütün rütbəli rəhbərləri daxil idi.

Bakının mühüm hərbi-strateji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun general-qubernatorluğu yaradılmışdır. 1919-cü ilin iyununda Denikin ordusunun Azərbaycana soxulmaq təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq Dövlət Müdafiə Komitəsi təşkil olundu.

1919-1920-ci illər ərzində Azərbaycanda piyada və süvari alayları, artilleriya diviziyaları və briqadaları, habelə digər hərbi-texniki hissələr yaradıldı. 1919-cu ilin sonuna yaxın Azərbaycan ordusu hər birində 3 alay olmaqla 2 piyada və 2 süvari diviziyasından ibarət idi. Süvari diviziyasında 3 alaydan əlavə pulemyotçular hissəsi və süvari-artilleriya divizionu da var idi.

1-ci piyada diviziyası 1-ci Cavanşir, 2-ci Zaqatala və 3-Sü Gəncə alaylarından, 2-ci piyada diviziyası isə 4-Sü Quba, 5-ci Bakı və 6-cı Şimal alaylarından ibarət idi. Yaradılmaş 7-ci Lənkəran alayı 3-cü piyada diviziyasının meydana çıxmasının başlanğıcını qoydu. Süvari diviziyası 1-ci tatar, 2-ci Qarabağ və 3-cü Şamaxı alaylarından ibarət idi. Bütün bunlardan əlavə, bu diviziyaların heç birinə daxil olmayan 2 qaubitsa batareyası var idi.

Yuxarıda sadalananlarla yanaşı, Lənkəran ehtiyat batalyonu polis və "yardım alayları" yaradılmışdır. Ordunun tərkibinə həmçinin 2 artilleriya briqadası, yüngül artilleriya divizionu, 3 zirehli qatar, 5 aeroplan, bir neçə hidroaeroplan və 6 zirehli maşın daxil idi.

1919-cü ilin avqustunda ingilislər Azərbaycandan getdikdən sonra Hərbi Nazirlik liman yaratmış, "Qars" və "Ərdəhan" kanoner gəmilərindən ibarət Xəzər Hərbi Donanmasını yenidən qurmuşdur.

Hərbi mütəxəssislər hazırlamaq üçün Gəncə şəhərində hərbi məktəblərin əsası qoyulmuşdur. 1920-ci ilin əvvəllərinə yaxın AXC-nin silahlı qüvvələrinin ümumi sayı 30 min nəfərə bərabər idi.

AXC hökuməti ordu və donanmanı silah, sursat və digər hərbi ləvazimatla təchiz etmək işində müəyyən çətinliklərə məruz qalırdı. 1919-cü il iyunun 27-də Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə paktı parlament tərəfindən təsdiq edildikdən sonra Gürcüstandan 12 yüngül və 12 dağ topu, 24 "Maksim" pulemyotu və 3 min ədəd tüfəng alındı. Bu da ordunun təchizi sahəsində vəziyyəti bir qədər düzəltməyə imkan verdi. Bundan əlavə, hərbi təhsil almaq üçün bir qrup Azərbaycanlı Gürcüstan hərbi təhsil müəssisələrinə göndərildi.

AXC hökuməti hərbi sənayenin yaradılması məsələsini də unutmurdu. Respublika parlamenti 1920-ci il fevralın 23-də topların təmiri və ordunu artilleriya ehtiyat hissələri ilə təmin etmək üçün Gəncədə hərbi zavod tikilməsi barəsində qərar qəbul etdi. Bu məqsəd üçün 670 min manat pul ayırdı. Lakin hökumətin gördüyü bütün tədbirlərə baxmayaraq, həm silaha, həm də hərbi mütəxəssislərə böyük ehtiyac var idi.

19-24 yaşlı gənclər 2 il müddətində orduya səfərbər edilirdilər. Lakin Qarabağ və Zəngəzurda Ermənistanla hərbi münaqişə ilə əlaqədar olaraq Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə 1920-ci il mayın 1-dən etibarən 19 yaşdan 30 yaşına qədər bütün kişilərin orduya səfərbər olunması təklif edilmişdir.

AXC-nin Hərbi Nazirliyi orduda vətənpərvərlik və hərbi ruhun qaldırılmasına böyük diqqət yetirirdi. Hərbi hissələrin ştat siyahısına imamlar və mollalar daxil edilmiş, əsgərləri Azərbaycan xalqının tarixi və keçmişi ilə tanış etmək üçün broşüraların nəşri nəzərdə tutulmuşdu. Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyli Milli Ordu üçün marş bəstələmişdir. Yeri gəlmişkən vətənpərvərlik mövzusunun bugünkü tələbələrə sirayət edilməsinə də diqqəti artırmaq lazımdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sosial-iqtisadi və mədəni tədbirləri

Qısamüddətli mövcudluğu dövründə AXC ölkənin daxili sosial-iqtisadi, mədəni həyatının dövlət müstəqilliyi qazanmış Azərbaycan xalqının arzu və istəklərinə müvafiq şəkildə yenidən qurulması sahəsində də xeyli iş görə bilmişdir.

Respublika hökuməti fəhlələrin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün əlindən gələni edir və iqtisadi böhrandan çıxış yolları axtarırdı. Istehsal və mübadilə sahələrində səhmanlı işin pozulması ilkin tələbat mallarının kəskin bahalaşması təhlükəsini yaradırdı ki, bu da öz növbəsində fəhlələrin maddi güzəranının kəskin surətdə pisləşməsinə, gənc respublikada maliyyə böhranına gətirib çıxara bilərdi.

1919-cü il yanvarın axırlarında Əmək Nazirliyi fəhlələrə və sahibkarlara müraciət edərək sənayeni dirçəltmək naminə onları öz aralarında əməkdaşlığı möhkəmləndirməyə çağırdı. Eyni zamanda, hökumət zəhmətkeşlərin iş və məişət şəraitini, hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa söz verirdi. Lakin vəziyyətdən yeganə çıxış yolu kimi fəhlələr və sahibkarlardan əmək məhsuldarlığını tələb edəcəkdir. Təəssüf ki, Azərbaycan öz zəngin neft ehtiyatından istifadə edə bilmədi. Tomsonun başçılığı ilə 1918-ci ilin noyabrında Bakıya gələn ingilislər Azərbaycanda özlərini ölkənin sahibi kimi aparırdılar. Bakıda icraedici və məhkəmə hakimiyyəti bütövlükdə general Tomsonun əlində Cəmləşmişdi. 1918-ci il noyabrın 29-dan Xəzər Gəmiçilik İdarəsinin bütün gəmiləri ingilis komandanlığının əlinə keçdi.

İngilislər Azərbaycan neftini ardı-arası kəsilmədən ölkədən daşıyıb aparırdı. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1918-ci ilin dekabrından 1919-cü ilin avqustuna qədər 9 aylıq dövrdə Bakıdan ümumi dəyəri 113,5 milyon rubl olan 30 milyon pud neft daşınıb aparılmışdır.

Əlbəttə ki, əsasən aqrar-kəndli ölkəsi olan Azərbaycanda iqtisadi həyatın başlıca önəmli məsələsi yenə də torpaq məsələsi idi. Lakin hökumət bu məsələni yenə də nəzərdən keçirməyə tələsmirdi. Parlamentin iclasında çıxışında baş nazir F.Xoyski torpaq məsələsinin həllini Müəssislər Məclisinin çağırılmasınadək təxirə salmağı təklif edirdi. Lakin kəndlilərin son dərəcə ağır vəziyyəti hökuməti məcbur edirdi ki, bu məsələni parlamentin müzakirəsinə çıxartsın. 1919-cü il fevralın 4-də Azərbaycan parlamenti özünün 12-ci iclasında ilk dəfə olaraq aqrar məsələni nəzərdən keçirdi və menşevik-hümmətçi Səmədağa Ağamalıoğlunun sədrlik edəcəyi aqrar komissiyasını yaratdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar məsələnin qəti həllində hələ xeyli əvvəl mülkədar torpaq sahibliyinin toxunulmazlığı elan olunur və hökumət bu torpaqları kənar qəsblərdən tam müdafiə etməyə söz verirdi.

Parlamentin fəhlə komissiyası əmək haqqının artırılması haqqında qanun lahiyəsi ilə çıxış etdi və əmək haqqı artımının real olaraq zəhmətkeşlərin vəziyyətini yaxşılaşdıracağı hesab edən sosialistlərin tənqidi ilə qarşılaşdı. Qanun layihəsi müsavatçılar tərəfindən müdafiə olundu. "İttihad" isə əksinə, sosialistlərə tərəf çıxdı və əslində hökumətə etimadsızlıq göstərənlərdən birincisi oldu. Yenidən hökumət koalisiyasının dağılması təhlükəsi meydana çıxdı. Göz önündə, açıq-aşkar şəkildə növbəti hökumət böhranı yetişirdi. Parlamentin 14-cü iclasında 1919-cu il fevralın 6-da "İttihad"ın lideri Q.Qarabəyov hökumətə etimadsızlıq göstərilməsi təklifi ilə çıxış etdi. Baş nazirin bütün səylərinə baxmayaraq, ittihadçıların irəli sürdükləri hökumətə etimadsızlıq göstərilməsi təklifi bütün parlament fraksiyaları tərəfindən müdafiə olundu və buna görə də 1919-cu il fevralın 25-də F.Xoyski hökuməti istefa vermək zorunda qaldı. Azərbaycan parlamenti sayca 4-cü hökumət kabinetinin yeni tərkibini ancaq 1919-cu il aprelin 14-də təsdiq etdi. 4-cü hökumət kabineti milli siyasət sahəsində Azərbaycanda yaşayan milli azlıq-

ların hüquqlarının tanınmasını, onların milli-mədəni özünəməxsusluqlarının qorunub saxlanılmasını, milli münaqişələrə yol verilməməsini özünün birinci dərəcəli vəzifələrindən sayırdı. Fəhlə məsələsində əmək azadlığını təmin edəcək fəhlə qanunvericiliyinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Təxirəsalınmaz həllini gözləyən aqrar məsələyə hökumət bəyannaməsində xeyli yer verilməsi təbii idi. Lakin öz sələfi kimi N.Yusifbəylinin hökumət kabineti də bu məsələnin həllini Müəssislər Məclisinin çağırılmasınadək təxirə saldı. Həmin vaxta qədər isə torpaq məsələsi üzrə bütün materialları işləyib hazırlamağı nəzərdə tutulurdu.

Bütün demokratik hüquqlara təminat verən Yusifbəyli hökuməti hüquqi-demokratik dövlətin yaradılması yolunda ilk addımlardan biri kimi demokratik əsaslar üzərində bələdiyyə özünüidarə orqanlarının yaradılmasını və şəhər özünüidarələrinin işinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tuturdu.

Hökumət bəyanatında xalq maarifi sahəsi üzrə nəzərdə tutulan tədbirlərə də toxunulurdu. Bu sahədə ümumi icbari təhsil haqqında qanun layihəsinin hazırlanması, ibtidai və orta məktəblərin millileşdirilməsi, milli azlıqların rus və ana dilində təhsil almaq hüququnu təmin edən imtiyazlarının saxlanılması və s. zəruri hesab olunurdu. AXC qısa müddət yaşasa da Quzey Azərbaycanında maarif və mədəniyyətin inkişafında az iş görmədi. Belə ki, AXC mədəni quruculuq sahəsində də çox ciddi tədbirlər həyata keçirirdi. İlk növbədə 1918-ci ilin iyunun 30-da Xalq Maarifi Nazirliyi yaradıldı. Hökumətin və Maarif Nazirliyinin 1918-ci ilin avqustun 28 tarixli qərarı ilə bütün ibtidai məktəblərdə təhsilin ana dilində-türk dilində aparılmasına keçirildi. Məktəblərdə oxuyan azərbacanlıların sayı təqribən 3 dəfə artdı.

AXC-nin dövründə 637 ibtidai, 23 orta ixtisas məktəbi, o cümlədən 6 kişi, 4 qadın gimnaziyası, 5 realnı məktəb, 3 müəllimlik seminariyası, politexnik və ticarət məktəbləri fəaliyyət göstərirdilər.

1918-20-ci illərdə Azərbaycanda cəmi 389 nəfər ali təhsilli müəllim var idi. Onlardan yalnız 60 nəfəri azərbaycanlı idi. Ehtiyacı nəzərə alaraq Azərbaycanda işləmək üçün 1918-ci ilin iyulunda Türkiyədən 50 nəfər müəllim dəvət olundu. Qori müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsi Qazax şəhərinə köçürülərək müstəqil seminariyaya çevrildi. 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda kişi seminariyası açıldı, Şuşada isə hərbi fedşel məktəbi açıldı.

Ölkənin müəllim kadrlarına ehtiyacını nəzərə alan milli hökumət təkcə digər ölkələrdən, başlıcası isə pedoqoji kadrların dəvət olunması ilə kifayətlənməyərək ölkənin müxtəlif yerlərində kişi və qadın müəllimlər hazırlayacaq bir neçə pedoqoji kurslar təşkil etdi.

Azərbaycan parlamentinin 1919-cü il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən həmin ilin noyabrında Bakıda Universitetin fəaliyyətə başlaması, dövlət üçün xeyli ağır olan vaxtda bu məqsədlərə xeyli bürcə vəsaitinin ayrılması milli dövlətimizin Vətən elmi və mədəniyyətinin ehtiyaclarına necə böyük qayğı ilə yanaşmasına nümunədir. Bütün müsəlmanlar müsəlman tarixində ilk dünyəvi ali məktəb olan Bakı Dövlət Universiteti işləmək üçün dövrün ən gözəl mütəxəssisləri dəvət edilmiş, M.Ə.Rəsulzadənin özü də burada Şərq ədəbiyatından mühazirə kursları oxumuşdur. Bakı Dövlət Universiteti 1919-cu ilin noyabr ayının 15-də fəaliyyətə başladı. Birinci dərs ilində BDU-nun iki fakültəsdinə (tarix, filologiya və tibb) 1094 tələbə və azad dinləyici qəbul olmuşdur. Onlardan ancaq 297 nəfəri azərbaycanlı idi. Bakı Dövlət Universiteti ilk rektoru professor V.İ.Radunovski olmuşdu. Bakı Dövlət Universiteti başqa Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun və Dövlət Konservatoriyasının açılması da nəzərdə tutulmuşdu. Lakin o dövrdəki şərait buna imkan vermədi. 1919-cu ilin dekabrında xaricdə təhsil almaq üçün 100 nəfər gənc göndərildi, onlardan 45 nəfəri Fransaya, 23 nəfəri İtaliyaya, 10 nəfəri İngiltərəyə, 9 nəfəri Türkiyəyə, 13 nəfəri isə Rusiyaya göndərilməli idi. Rusiya istisna olmaqla qalanları sözügedən ölkələrə göndə-

rildilər. 1919-cu ilin dekabrında "Müsəlman şərqini öyrənən cəmiyyət yaradıldı. 1919-cu ilin oktyabrında parlament mətbuat haqqında qanun qəbul etdi. Bu dövrdə Azərbaycanda 80-dən çox qəzet və jurnal nəşr olunurdu.

AXC dövründə milli teatrın inkişafında müsəlman və türk mədəniyyətinin ayrılması və təbliğində də xeyli iş görülmüşdür.

Belə bir məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, əsrin əvvəllərində yenidən dirçəlmiş milli dövlətimizdə məhz dünyəvi mədəniyyətin formalaşdırılması sahəsində sistemli iş aparılırdı.

1918-1920-ci illərdə milli mətbuat xeyli inkişaf tapmışdır. 1919-cü ildə qəbul olunmuş mətbuat qanunu öz forma və məzmununa görə ən demokratik hüquq aktlardan biri olaraq ölkədə hər cür senzuradan xali olan azad mətbuatın formalaşması üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Beləliklə, qısa müddət yaşamasına baxmayaraq, XX yüzilliyin başlanğıcında meydana çıxmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli və milli mədəniyyətin inkişafı sahələrində xeyli iş görməyə macal tapa bilmişdir.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN BEYNƏLXALQ VƏZİYYƏTİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİ

Müstəqilliyini elan etmiş gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti xarici siyasət məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirirdi. İstiqlaliyyətin qorunub saxlanması daxildən daha çox xarici amillərlə də bağlı idi. Azərbaycan diplomatiyasının bu çətin vəzifənin öhdəsindən gələməsi üçün 1918-20-ci illər dövründə təşkil olunmuş müxtəlif hökumət kabinetlərində Xarici İşlər Nazirliyinin möhkəmləndirilməsi və təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasət idarəsinə müxtəlif vaxtlarda dövrünün ziyalıları, dünya siyasətinin sirlərinə bələd olan, çevik diplomatik bacarığa malik F.X.Xoyski, M.H.Hacınski, M.Y.Səfərov, A.X.Ziyadxanlı başçılıq etmişlər. Azərbaycan diplomatiyasının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağayev, N.Yusifbəyli, Ə.Şeyxülislamov, S.Hacıbəyli, M.Y.Mehdiyev, M.Məhərrəmov, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli və digərləri yaxından iştirak etmişlər.

Milliyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər Azərbaycan diplomatiyasının aparıcı istiqaməti olub, onun çıxış nöqtəsini təşkil edirdi. Böyük dünya siyasəti baxımından Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətini 3 dövrə bölmək olar: Türkiyə oriyentasiyası dövrü (1918-ci il may-oktyabr); Qərb oriyentasiyası dövrü (1918-ci il noyabr-1920-ci il yanvar); geniş və hərtərəfli dünya əməkdaşlığına daxil olmaq uğrunda mübarizə dövrü (1920-ci il yanvar-aprel).

Dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycan millətinin müstəqillik arzusu Türkiyənin Qafqaz siyasəti ilə çarpazlaşdığından tərəflər arasında bir-birinə olan təbii meyl onların sosial-siyasi, hərbi-iqtisadi əməkdaşlığında maddiləşməklə yeni mərhələyə daxil oldu. Bu yeni mərhələnin səciyyəvi cəhəti onlan ibarət idi ki, Azər-

baycanlıların Osmanlı dövlətinə söykənməyi milli idealla yanaşı, xeyli dərəcədə millətin fiziki varlığının hifz edilməsi zərurətindən irəli gəlirdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə - dövlətlərarası münasibətlər mərhələsinə daxil oldu. Bu mərhələdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin hüquqi əsasını 4 iyunda imzalanmış Batum müqaviləsi təşkil edirdi. Müqavilədə göstərilirdi: "Bir tərəfdən Osmanlı imperator hökuməti, digər tərəfdən isə müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyas-hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirlər". 4 iyun müqaviləsi və iyunun ortalarında imzalanan çoxtərəfli sazişlər Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin bütün sahələrini əhatə edən ilk dövlətlərarası sənədlər idi. Hələ Batumda olan M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski xarici hərbi müdaxiləyə son qoymaq və daxili asayişi qorumaq məqsədi ilə 4 iyun müqaviləsi əsasında hərbi yardım göstərilməsi barədə Türkiyəyə müraciət etdilər. Həmin müraciəti qəbul edən Osmanlı dövləti elə etmək istəyirdi ki, Azərbaycana ordu göndərilməsi Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan Almaniyanın etirazına səbəb olmasın. Ona görə də qarşılıqlı razılıq əsasında Osmanlı hərbi hissələri və Azərbaycan könüllülərindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin geişlənib dərinləşməsində 1918-ci ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan Istanbul konfransına M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyəti göndərilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu.

1918-ci ilin yayında Azərbaycan ətrafında cərəyan edən beynəlxalq vəziyyət Bakının tezliklə azad edilməsini zəruri edirdi. Dünya müharibəsinin sonunda Bakı Türkiyə, Almaniya, İngiltərə və sovet Rusiyası arasında mübarizənin əsas obyektinə çevrilmişdi.

Sovet Rusiyasının Almaniya vasitəsilə işə qarışması Azərbaycan hökumətinin Bakını azad etməsini xeyli yubandırdı. Berlin danışıqları davam etdiyi zaman Bakı Xalq Komissarları Sovetinin şəhəri əldə saxlamaq üçün çar polkovniki L.Biçeraxovdan yardım almaq ümidləri boşa çıxdı və iyul ayının axırlarında Bakı Kommunası yıxıldı. Sentrokaspiçilər və avqustun əvvəllərində L.Denstervil başda olmaqla Bakıya daxil olan ingilislər şəhəri Qafqaz İslam Ordusunun hücümundan müdafiə etmək iqtidarında deyildilər. Nəhayət, Berlində 3 aya qədər davam edən Almaniya-Rusiya danışıqları avqustun 27-də sazişə imzalanması ilə nəticələndi. Sazişin 12-ci maddəsində göstərilirdi: "Almaniya Qafqazda Gürcüstanın hüdudlarından kənarda hərbi əməliyyatlarda hər hansı üçüncü dövlətə heç bir yardım etməyəcək. Rusiya Bakı vilayətində neft çıxarılmasını bütün imkanları daxilində artıracaq, çıxarılan neftin 4/1-ni Almaniyaya verəcək".

İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələri bu sazişlə əlaqədar Almaniya səfirliyinə etiraz notası təqdim etdilər. Notanın surəti Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə, Avstriya-Macarıstan və Bolqarıstan səfirliklərinə, habelə bitərəf ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinə də verildi.

Az sonra Berlinə gedən Tələt paşa təcili şəkildə 27 avqust sazişinin ləğv edilməsini Almaniyadan tələb etdi. Bu addım Bakının azad edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik oldu. Sentyabrın ortalarında Azərbaycan-Türkiyə hərbi qüvvələri Bakıya girdi.

Bakının azad edilməsi istiqlalın elan olunmasından sonra Azərbaycanın taleyində ikinci böyük tarixi hadisə idi. Bu qələbənin diplomatik cəhətdən təmin edilməsi Azərbaycan diplomatiyasının ilk uğurlarından idi. Bakının azad edilməsi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti öz hakimiyyətini gənc respublikanın ərazisində bərqərar etdi.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin Ə.M.Topçubaşovun İstanbul missiyasının böyük əhəmiyyəti oldu. O, 1918-ci il sentyabrın

28-də İstanbula gəldi və Azərbaycan hökumətinin fövqəladə səlahiyyətli naziri kimi işə başladı.

1918-ci ilin oktyabrında Ə.M.Topçubaşov Istanbulda Türkiyənin rəsmi dövlət nümayəndələri ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Lakin Türkiyə məğlubiyyət ərəfəsində böhran içərisində olduğu və ay yarım ərzində 3 hökumət kabineti dəyişdiyi üçün Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında sabit münasibətlər bərqərar etmək mümkün olmadı. 1918-ilin payızında Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macarıstan və Bolqarıstanın daxil olduğu Dördlər Ittifaqı məğlub oldu. Oktyabr ayının 30-da təkcə Türkiyə üçün deyil, Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün də son dərəcə ağır olan Mudros barışığı imzalandı. Barışığın 11-ci maddəsinə görə Türkiyə ordusu tezliklə Azərbaycanı tərk etməli, 15-ci maddəyə görə Türkiyə Zaqafqaziya Dəmir yolu üzərində nəzarət hüququnu Antantaya verməli və müttəfiqlərin Bakını tutmasına heç bir etiraz etməməli idi.

Noyabrın 4-də Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan hökuməti adından Mudros barışığının Azərbaycana aid maddələrinə etirazını bildirdi. Lakin bu etirazın elə bir əhəmiyyəti olmadı.

Mudros barışığının Azərbaycana aid maddələrinə görə Osmanlı dövlətindən narazı qalmasına baxmayaraq, onun dünya müharibəsində məğlub dövlətlərdən biri olmasından ehtiyat etməyərək noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti respublikanı tərk edən Türkiyə ordusunun şərəfinə ziyafət verdi. Türkiyə qoşunları həmin gün Bakıdan, az sonra isə Bütün Azərbaycandan çıxdı. Bununla da Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Türkiyə oriyentasiyası dövrü başa çatdı.

Birinci dünya müharibəsinin sonunda Böyük Britaniyanın Azərbaycana marağı müstəsna dərəcədə artmışdı. Bu, bir tərəfdən Almaniya-Türkiyə blokunun Qafqaza meylinin güclənməsi, digər tərəfdən isə dünya neft istehsalının böyük bir hissəsinin Bakının payına düşməsi ilə bağlı idi. Müharibə ərəfəsində Rusiyada hasil

edilən neftin 83 faizi Bakıda çıxarılıdı. Yaxın və Orta Şərqdə möhkəmlənmiş İngiltərə qoşunları 1918-ci ilin mayından başlayaraq Bakı istiqamətində hərəkətə başladı. Lakin bu zaman Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənmiş Türkiyə qoşunları onların hərəkətini dayandırdı və ingilislərin Bakıya müdaxiləsi 1918-ci ilin avqusttuna qədər mümkün olmadı. Bakıda XKS-nin hakimiyyəti devrildikdən sonra Sentrokaspiçilərin ilk addımı Ənzəlidə dayanmış ingilisləri Bakıya dəvət etmək oldu. Avqustun 4-də polkovnik Stoksun başçılıq etdiyi ilk qoşun dəstəsi Bakıya daxil oldu. Avqustun ortalarında general Denstervil başda olmaqla 1000 nəfrlik ikinci hərbi dəstə Azərbaycana gəldi. Şəhərin xritian əhalisi ingilisləri böyük sevinclə qarşıladılar. Mart qırğınlarını törətmiş ermənilər ingilislərin simasında öz xilaskarlarını görürdü. Lakin Britaniya qüvvələrinin azlığı onların ümidlərini puça çıxartdı.

Bakıya gələn Britaniya qoşununun çoxsaylı olması haqda məlumatların şaiyə olduğunu bilən Qafqaz İslam Ordusu şəhəri azad etmək uğrunda son hərbi əməliyyatlara başladı. 1918-ci il sentyabr ayının ortalarında Britaniya qoşunu general Denstervil başda olmaqla Bakını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin 1918-ci ilin payızında iki aylıq fasilədən sonra onlar yenidən Bakıya qayıtdılar. Bu, Türkiyə və onun müttəfiqlərinin birinci dünya müharibəsində tam məğlubiyyəti ilə bağlı idi.

1918-ci il noyabrın 17-də müttəfiqlərin qoşunları Bakıya daxil oldu. Bundan az əvvəl Azərbaycan hökuməti ABŞ prezidenti V.Vilsona, öz fəaliyyətini bərpa etmiş Milli Şura isə dünya dövlətlərinə müraciətlər qəbul etdilər. Müttəfiqlərin gəlişi Azərbaycanın istiqlaliyyətini ciddi təhlükə qarşısında qoydu. Rus və erməni milli şuralarının cəhtlərinə baxmayaraq, Bakıda vəziyyətlə yaxından tanış olduqdan sonra general V.Tomson bildirdi ki, onun "Bakıda ən bacarıqlı adamlardan biri" saydığı F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə

koalisiya hökuməti təsdiq edilənə qədər yeganə təsirli hökumət olaraq qalır.

Balkanda və Qafqazda olan ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln az sonra Bakıya gələrək V.Tomsonun bəyanatını təsdiqlədi və bildirdi ki, Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan hökumətini bu ölkənin bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır.

1919-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə-Azərbaycan əlaqələri Bakıda olan ingilis komandanlığı, Istanbuldakı ingilis hərbi və diplomatik nümayəndəliyi, sonralar isə Paris Konfransında təmsil olunan sülh heyəti vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Azərbaycan xarici siyasətinin qarşısında duran ciddi məsələlərdən biri qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı mehriban münasibətlər yaratmaq, müəyyən məsələlərə münasibətdə Qafqaz həmrəyliyinə nail olmaq idi. Azərbaycan parlamentinin Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistana göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: "Qafqaz elə bir vəziyyət qarşısındadır ki, bu ərazi üzərində qurulmuş olan cümhuriyyətlər müqabil dostluq və həmrəylik yapmadan yaşaya bilməzlər".

Azərbaycan hökuməti Bakıya gəldikdən sonra Dağlılar Respublikası ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında bir sıra müqavilələr bağladı. Iki dövlət arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycan hökuməti ciddi maliyyə çətinlikləri qarşısında qalmış Dağlılar hökumətinə 10 milyon manat həcmində yardım göstərmiş və o, Denikinin təcavüzünə məruz qaldıqda əlində olan bütün vasitələrlə ona yardım göstərəcəyini bildirmişdi. 1919-cü il mart ayının əvvəllərində general Tomsona etiraz notasında Azərbaycan hökuməti bəyan edirdi: "Dağlılar üçün ağır bir zamanda Azərbaycan hökuməti onlara lazımi köməklik göstərməyi özünə borc sayır". Təkcə Dağıstanı deyil, bütün Qafqazı hədələyən Ağ və Qırmızı Rusiyasına münasibətdə Azərbaycan hökumətinin mövqeyi Respublika XIN-in Kuban hökumətindəki səlahiyyətli nümayəndəsi S.Rüstəmbəyova məktübünda öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi: "Bizim hökumətin fikri belədir: Kim olursa-olsun, bolşevik, menşevik, denikinçi və ilaxır; Azərbaycan istiqlaliyyətinə qəsd edən hər kəs onun düşmənidir".

Cənubi Qafqazın üç yeni respublikası- Azərbaycan, Gürcüstən və Ermənistan arasında sülh və sabitliyin yaradılması çox çətin oldu. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcüd vəziyyəti dəyişmək Cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacınski iyunun 14-də Gürcüstan hökumətinin 1918-ci il 5 iyun tarixli qərarına etiraz edərək Gürcüstan hökumətinin Xarici İşlər İdarəsinin başçısına yazırdı: "Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının başdan-başa müsəlmanlardan ibarət olan hissələrinin əhalisi öz nümayəndələri vasitəsi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti tərkibində olmaq arzularını ifadə etdiklərini nəzərə alaraq, mənim hökumətim gürcü hökumətinin yuxarıda qeyd olunan sərəncamına qarşı qəti etiraz edir və ölkələrimiz arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin saxlanması naminə Borçalı qəzasının hüdudlarından qoşun hissələrini çıxarmaq, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda qeyd edilən hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə xahiş edir". Azərbaycan hökumətinin ciddi səyi ilə Qarayazıdakı status-kvo saxlanıldı, Azərbaycan ordu hissəsinin burada qalması şərti ilə beynəlxalq komissiya yaradılması barədə razılıq əldə edildi. Az sonra isə məsələnin müzakirəsi 1919-cü il aprelin 25-də Tiflisdə işə başlayan Qafqaz Konfransının gündəliyinə daxil edildi. Lakin 1919-cü ilin iyununda Şimaldan yaxınlaşan təhlükə ilə bağlı olaraq, Qafqaz Konfransı öz işini dayandırdı. Denikin ordusunun Dağıstan üzərinə hücümu və Cənubda doğru irəliləməsi Azərbaycan və Gürcüstan əməkdaşlığını zərurətə çevirdi. Yaranmış vəziyyətdə Ümumqafqaz

həmrəyliyinin yaradılmasında Azərbaycan diplomatiyası Gürcüstanla əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1919-Sü il iyunun 16-da iki dövlət arasında 3 il müddətinə hərbi-müdafiə paktının imzalanması Azərbaycan Cümhuriyyətinin dəyərli diplomatik addımı hesab edilməlidir. Bu pakta görə, Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqaviləni bağlayan tərəflər öz öhdələrinə bir-birinə hərbi yardım göstərmək borcunu götürmüşdülər. Eyni zamanda, müqavilənin 10-cü bəndində göstərilirdi ki, "bu müqavilə barədə rəsmi məlumat verildikdən sonra Ermənistan iki həftə ərzində bu müqaviləyə qoşula bilər". Həmin müqavilə iyun ayının 27-də hər iki ölkənin parlamentlərində təqdim edildi.

16 iyun hərbi-müdafiə paktına uyğun olaraq tərəflər hərbi-texniki saziş imzaladılar və birgə Hərbi Şura yaratdılar. İngilis komandanlığının Azərbaycan-Gürcüstan müdafiə paktına münasibəti əvvəlcə mənfi idi, lakin sonralar dəyişdi. Britaniyanın Şərqi Avropa və Qafqazda olan qüvvələrinin baş komandanı S.Miln Denikinin Cənubda doğru hərəkəti ilə razı olmadığı barədə baş nazir N.Yusifbəyliyə radioteleqram göndərdi.

Müstəqilliyin ilk günlərindən Gürcüstan Respublikası ilə qurulan diplomatik əlaqələr çox çətin və ziddiyyətli yol keçsə də, 1920-ci ilin əvvəllərində normal məcraya düşdü. Hər iki respublikanın müstəqilliyi Versal Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanındı.

İranla münasibətlərdə də əvvəlki narazılıqlar, daha çox isə anlaşılmazlıqlar 1919-cu ilin ortalarından etibarən öz yerini əməkdaşlıq meyllərinə verməyə başladı. Həmin ilin payızında yaradılan birgə Azərbaycan-Iran komissiyasının gərgin işi nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlərin bir sıra tərəflərini əhatə edən müqavilə və saziş hazırlandı. 1920-ci il mart ayının 20-də iki dövlət arasında əməkdaşlığın bütün sahələrini əhatə edən 7 müqavilə və saziş imzalandı.

Məğlubiyyətdən sonra çətin vəziyyətə düşmüş Türkiyə ilə də əlaqələr bərpa edilməyə başlamış, tanınmış yazıçı Yusif Vəzir Çəmənzəminli İstanbula səfir təyin edilmişdi. Azərbaycan diplomatiyası Avropa və Qafqazdakı fəaliyyətində həyatla ölüm arasında mübarizə aparan Anadolu türklərinin mənafeyini müdafiə edirdi.

Rusiya və Ermənistanla münasibətlər bütün dövr ərzində qeyri-stabil olaraq qaldı. Azərbaycan diplomatiyasının ciddi-cəhtlərinə baxmayaraq "böyük dövlətçilik" mövqeyindən çıxış edən bu dövlətlərlə normal münasibətlər yaratmaq mümkün olmadı.

1918-ci ilin yayından başlayaraq türk xalqının qəddar düşməni Andronik Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Azərbaycan sərhədlərini pozub dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara başladı. Erməni quldur dəstələri Zəngəzur əhalisindən tələb edirdilər ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar, ya da Zəngəzuru boşaltsınlar. Lakin əhali Andronikin bu həyasız tələbini rədd edərək öz torpaqlarının müdafiəsinə qalxdı. 1918-ci ilin payızından Azərbaycan torpaqlarının müsəlman əhalisindən təmizlənməsi əməliyyatına Ermənistan hökuməti bilavasitə rəhbərlik etməyə başladı. Daşnaklar 1918-ci ilin axırlarında Zəngəzurda 115, Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa qəzalarında 21, Irəvan quberiniyasında 60-dan çox Azərbaycan kəndini məhv etdilər və əhalisini soyqırımına məruz qoydular. Həmin ərazilərin 100 mindən artıq türk-müsəlman əhalisi öz dədə-baba yurdlarından qovulub didərgin oldu.

Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti bir sıra zəruri addımlar atdı. 1919-cü il yanvarın əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayırıb mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Həmin il fevralın 12-dən Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. General-qubernatora tapşırıldı ki, Qarabağda separatist hərəkatı ləğv edib qayda-qanun yaratsın və yerli hakimiyyəti təşkil etsin.

Ermənistan hökuməti Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına və Xosrov bəy Sultanovun general-qubernator təyin olunmasına dərhal etiraz etdi və belə iddia irəli sürdü ki, buranın böyük hissəsi Ermənistan ərazisidir, X.Sultanov isə ermənilərin düşmənidir.

1919-cu il yanvarın 2-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramda Ermənistanın etirazını əsassız sayaraq bildirdi ki, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda, Ermənistanın etirazı suverenliyə qəsd və Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Ermənistan Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması ilə əlaqədar öz etirazını Qafqazda Böyük Britaniya qoşunlarının baş komandanı general Tomsona və müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyadakı baş komissarı Haskelə də bildirmişdi. Lakin onlar Azərbaycanın Qarabağ qubernatorluğu yaratmaq və ona general-qubernator təyin etmək hüququnu müdafiə etdilər.

1919-cu il iyunun 18-də Azərbaycan Ermənistana nota göndərdi. Bu notada Ermənistanın etiraz və iddiaları rədd edilərək Qarabağ məsələsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili işlərinə qarışmamaq tələb olunurdu.

İyunun əvvəlində Şuşada vəziyyət yenidən gərginləşdi. Bu zaman Qarabağda baş vermiş hadisələr bilavasitə Erməni Milli Şurasının planı əsasında törədilmişdi.

1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qəti mövqeyi və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində respublikanın qanuni hakimiyyəti Qarabağda bərpa edildi. Qarabağın dağlıq hissəsində, Zəngəzurda və ermənilərin planlarına daxil olan digər yerlərdə Azərbaycanın suveren hüquqlarının bərpa edilməsində Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov böyük xidmət göstərdi. Qaniçən Andronik onun

ciddi təkidi və müttəfiqlərin yardımı ilə nəinki Azərbaycanı, hətta bütün Cənubi Qafqazı tərk etməyə məcbur olmuşdu.

"Böyük Ermənistan" iddialarına daxil olan ərazilərdən biri də Naxçıvan bölgəsi idi. Naxçıvanda hələ 1918-ci ildə Araz-Türk Respublikası yaranmışdı. Respublikanın ərazisinə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Şərur, Naxçıvan, Ordubad qəzaları daxil olmuşdu. Paytaxt Naxçıvan şəhəri idi. Hökumətin Bakı uğrunda döyüşlər apardığı bir dövrdə bu respublika əhalinin daşnak hücümlarından qorunmasında faydalı işlər gördü.

Daşnak hökuməti hələ 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, İçmiədzin qəzalarını, Qars vilayətini müsəlman əhalisindən təmizləyib, Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Lakin bu yerlərin müsəlman əhalisinin güclü müqaviməti həmin planın həyata keçirilməsinə mane oldu. Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistana versə də, qəza əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olduğu üçün daşnak hökuməti bu qərarı həyata keçirə bilməmişdi. İngilislərin Zəngəzur və Yuxarı Qarabağı Azərbaycan torpaqları kimi tanıyıb Naxçıvanı Ermənistanın idarəçiliyinə vermək ideyası Azərbaycanla Türkiyənin arasını kəsmək, ümumilikdə Türkiyə ilə qalan müsəlman xalqları arasında xristian erməni dövləti yaratmaq barədə Kerzon planının tərkib hissəsi idi. Naxçıvanlıların dəyanəti və Azərbaycan hökumətinin səyləri nəticəsində Ermənistanın amerikanlar vasitəsilə Naxçıvana yiyələnmək niyyətləri puça çıxdı.

Ermənistanla Azərbaycan arasında 1919-cu il noyabrın 23-də imzalanan sazişdən sonra Azərbaycan öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan geri çağırdı. Bağlanan sazişə görə, toqquşmalar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən sərhəd məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll edilməli idi. Lakin Ermənistan bu sazişi kobud surətdə pozub Zəngəzura nizami qoşun hissələri göndərdi. Azərbaycan kəndlərinin talanı və dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutulması geniş

miqyas aldı. 1919-cu il dekabrın 14-də Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə Bakıda Ermənistan-Azərbaycan konfransı açıldı. Lakin konfrans ermənilərin günahı üzündən tərəflər arasında ziddiyyəti həll edə bilməyərək işini yarımçıq dayandırdı.

1920-ci ilin yanvarında Ermənistanın hərbi əməliyyatları yenidən gücləndi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan hökuməti erməni təcavüzünü dəf etmək üçün ciddi tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı.

Azərbaycanın həyati mənafeyi Sovet Rusiyası ilə normal münasibətlər qurulmasını tələb edirdi. Yeni iqtisadi əlaqələrin hələ yaradılmadığı və ənənəvi əlaqələrin pozulduğu bir vaxtda Azərbaycanın neft, pambıq və digər xammallarının Rusiya bazarından məhrum olması Azərbaycan hökumətinin Şimal qonşusu ilə münasibətləri normallaşdırılmasını zəruri edirdi.

1919-cü ilin yazında Nazirlər Şurasının yeni seçilmiş sədri N.Yusifbəyli təşkil etdiyi hökumətin proqramında Sovet Rusiyası ilə iqtisadi-Ticarət əlaqələrinin bərpası vəzifəsini də irəli sürmüşdü. Bundan ötrü isə ilk növbədə Azərbaycan hökumətinin bu barədə dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, Sovet Rusiyası müxtəlif əsassız bəhanələr gətirməklə buna razılıq verməkdən yayınırdı. Bu diplomatik oyunbazlığın arxasında isə Bakı neftinə sahib olmaq iddiası dururdu. V.İ.Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinə göndərdiyi teleqramda bu niyyət açıq-aydın göstərilmişdi: "Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin...".

Hökumət çoxsaylı çətinliklərlə bağlı olan daxili problemləri həll etməyə çalışdığı bir vaxtda Azərbaycan diplomatları Parisdə toplanmış qalib dövlətlər tərəfindən tanınmaq və kömək əldə etmək üçün ağır mübarizə aparırdılar. Azərbaycan parlamenti Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Ə.M.Topçubaşov sədr, M.H.Hacınski sədrin müavini, nümayəndə heyətinin üzvləri – Ə.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev və müşavirlər M.Məhərrəmov və S.Hacıbəyov olmaqla nümayəndə heyətini təsdiq etmişdi. 1919-cu il yanvarın 18-də həmin

nümayəndə heyəti İstanbula yola düşdü. Burada onlar 1919-cü il yanvarın 20-də Parisə getmək üçün viza almalı idilər. Lakin İstanbula gəldikdən sonra nümayəndə heyəti 1919-cu ilin aprelinə qədər ləngidi, çünki müttəfiq qoşunlarının komandanlığı hər vasitəyə əl atıb onun Paris Sülh Konfransında iştirakına mane olurdu. Lakin artıq 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşə bildi. Görüşün nəticələri çox da ümidverici deyildi. ABŞ prezidenti qeyd etmişdi ki, dünyanın kiçik ərazilərə parçalanmasını Sülh Konfransı istəmir və Azərbaycan məsələsinə Rusiya məsələsi həll olunduqdan sonra baxıla bilər.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov Paris Sülh Konfransına təqdim edilmiş memorandum surətini ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim etmişdi. Sənəd xüsusi xəritəli vərəqdə sərhədləri göstərilməklə Qafqaz Azərbaycanının müstəqilliyinə; iqtisadi xəritə ilə birlikdə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti və maliyyəsinə; etnoqrafik xəritə və diaqramlarla birlikdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə dair 3 maddədən ibarət idi.

1919-cu il iyunun 13-də V.Vilson, D.Lloyd Corc, J.Klemanso, V.Orlando və baron Makinonun imzası ilə Rusiya ərazisində admiral Kolçakın ali hakimiyyətini qismən tanımasına dair sənəd dərc olundu. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan, Gürcüstən, Latviya, Estoniya, Şimali Qafqaz, Belorusiya və Ukrayna nümayəndələri 1919-cu il iyunun 13-də Paris konfransının sədrinə etiraz notası təqdim etdilər.

Parisdə Azərbaycan nümayəndə heyəti İranla münasibətlər məsələsi üzrə xeyli iş gördü. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Iran Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürür və onun Iran dövlətinə birləşdirilməsini tələb edirdi.

1919-cu il avqustun 19-da Londonda İngiltərə-Iran müqaviləsi bağlandıqdan sonra İran Azərbaycanla bağlı ərazi iddialarından əl çəkdi. 1919-cu il noyabrın 1-də Parisdə Azərbaycanla İran arasında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması haqqında müqavilə bağlan-

dı və iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin yaradılmasına dair razılıq əldə edildi. Bu müqavilənin bağlanması Azərbaycan diplomatiyasının beynəlxalq sahədə mühüm qələbəsi idi.

Bolşevik təhlükəsinin güclənməsi nəticəsində Qafqazda yaranmış vəziyyət Antanta ölkələrini ciddi şəkildə düşünməyə və real əməli addımlar atmağa məcbur etdi. Qırmızı Ordunun Qafqaza yiyələnməsi bütün Yaxın və Orta Şərqi təlatümə gətirib bolşevik ideyalarının İranda və digər Şərq ölkələrində yayılmasına kömək edəcəyi aydın idi. Bu məqsədlə 1920-ci il yanvarın 10-da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Sessiyada İngiltərə, Fransa və İtaliyanın hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri, ABŞ və Yaponiya tərəfindən isə onların Sülh Konfransındakı nümayəndələri, həmçinin Parisdəki səfirləri iştirak edirdilər. Burada İngiltərə naziri lord Kerzonun təklifi ilə Qafqaz respublikalarına münasibət probleminin siyasi tərəflərinə aid müzakirə aparıldı. Öz çıxışında Kerzon Lloyd Corcun Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqil dövlət kimi tanınmaq məsələsini Ali Şuranın gündəliyinə çıxartmaq niyyətində olduğunu bildirdi. "Ermənı məsələsi"nə gəldikdə isə onu "Türkiyə məsələsi" ilə bir yerdə həll etmək nəzərdə tutulurdu. Xarici işlər nazirləri Azərbaycan və Gürcüstana qarşı üçtərəfli təhlükə yaranması ilə bağlı eyni fikirdə olduqlarını bildirdilər. Onlar "üçtərəfli təhlükə" dedikdə, əvvələn bolşevik Rusiyası qoşunlarının Cənubda doğru irəliləməsini; ikinci, geri çəkilən Denikin qoşunlarının bu respublikalara soxula biləcəyini; üçüncü isə kamalçıların Rusiya ilə sazişə əsasən bu respublikalara daxil ola biləcəyini nəzərdə tuturdular. Vəziyyətin kəskin böhranlı şəkil alması Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini Antanta ölkələrindən kömək istəməyə məcbur etdi. Bu xahişlər barədə Ali Şuraya məlumat verən Kerzon Azərbaycan və Gürcüstanın dərhal defakto tanınması təklifini irəli sürdü.

Yanvarın 13-də ABŞ-ın Parisdəki səfiri Valles İngiltərə və Fransanın Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin müstəqilliklərini de-fakto tanımaları və onlara yardım göstərməyə hazırlaşmaları barədə Vaşinqtona məlumat verdi.

Yanvarın 15-də Versalda hərbi ekspertlər şurası Azərbaycana və Gürcüstana hərbi kömək göstərməklə bağlı məsələləri müzakirə etdi. Şuranın işində iştirak etmək üçün Böyük Britaniyanın hərbi naziri U.Çörçil, Britaniya Imperiya Ordusu Baş Qərargahının rəisi feldmarşal H.Vilson, admirallığın birinci lordu U.Lanq, lord-admiral A.Bitti və başqaları təcili olaraq Londondan Parisə gəldilər. Yanvarın 16-da hərbi ekspertlərin işi davam etdirildi. Onların iclasıa J.Klemanso sədrlik edirdi.

1920-ci il yanvarın 19-da Paris Sülh Konfransının Ali Şurasının hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında Cənubi Qafqaz respublikaları problemi ətraflı müzakirə edildi. Iclasda Ali Şuranın 10 yanvar tarixli tapşırığına əsasən, ingilis nümayəndələri tərəfindən tərtib edilmiş memorandum elan olundu. Memorandumda aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulurdu:

1. Azərbaycan və Gürcüstanın tanınması (bu tədbirlər həyata keçirilmişdi);

2. Əvvəllər Denikinə verilmiş və Potidə olan silah və sursatın Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistana verilməsi;

3. Azərbaycana və Gürcüstana əlavə ərzaq, maliyyə və hərbi (silah və geyim) cəhətdən yardım göstərilməsi;

4. Bakının müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi üçün əlavə tədbirlərin görülməsi;

5. Xəzər sahillərinin müdafiəsinin təmin olunması, bolşevik ordusunun Xəzər dənizinə və Xəzər donanmasına buraxılmaması, Denikinin dəniz donanmasının müttəfiqlərin ümumi istifadəsinə qaytarılması, bu mümkün olmadıqda isə onun batırılması.

İclasda müttəfiqlərin hərbi ekspertləri adından məruzə ilə Ferdinand Foş çıxış etdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının nədə və hansı formada kömək göstərmək məsələsi kəskin mübahisələrə səbəb oldu.

Beləliklə, Klemanso və Çörçil Qafqaza bilavasitə qoşun göndərmək tərəfdarı olduqları halda Lloyd Corc və Nitti köməyi hərbi sursat göndərməklə məhdudlaşdırmağı nəzərdə tuturdular.

Ə.M.Topçubaşov müttəfiqlərə Şimaldan hərəkət edən ordu ilə Qafqaz respublikaları arasında bufer rolu oynayan Dağlılar Respublikasını da de-fakto tanımağı təklif edirdi.

Beləliklə, 1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Cümhuriyyətinin de-fakto tanınması Ə.M.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndələrinin diplomatik fəaliyyətlərinin uğurlu nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

1920-ci il yanvarın 2-də Azərbaycan hökumətinin fövqəladə iclası keçirildi. Yanvarın 14-də bütün Azərbaycan ərazisində bayram şənlikləri keçiriləcəyi elan edilmişdi, respublikanın paytaxtında mitinqlər və nümayişlərin, həmçinin Azərbaycan Ordusunun hərbi keçidinin və Azərbaycan parlamentinin təntənəli iclasının keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycanda yanvarın 14-ü istirahət günü elan olundu.

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunması beynəlxalq aləmdə ona marağın artmasına təkan verdi. Bir çox ölkələr – Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya Bakıda öz konsulluqlarını açmağa başladılar, İtaliya isə burada öz nümayəndəliyini yaratdı.

1920-ci il martın 20-də Azərbaycanla İran arasında sülh və dostluq haqqında müqavilə bağlandı. Müqaviləyə əsasən, İran hökuməti Azərbaycanın müstəqiliyini de-yure tanıdı. Tərəflər dostluq və iqtisadi əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, həmçinin Tehranda Azərbaycan səfirliyinin, Bakıda isə Iran səfirliyinin açılması barədə öhdəliklər götürdülər. Bundan əlavə, həmin gün Azərbaycanla İran arasında gömrük, Ticarət, poçt-teleqraf və konsul əlaqələri haqqında saziş imzalandı. Təbrizdə isə Azərbaycanın Baş Konsulluğu fəaliyyət göstərməyə başladı.

1920-ci il aprelin ortalarında Azərbaycan parlamenti Böyük Brtaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada AXC-nin diplomatik nümayəndəlikləri açılması haqqında qanun qəbul etdi. Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistan kimi qonşu ölkələrlə diplomatik əlaqələr genişləndi. Bu dövrdə Bakıda 20-dən çox ölkənin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərməyə başladı.

APREL İSTİLASI.
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTU VƏ TARİXDƏ YERİ

1920-ci ilin yazından müsəlman partiya və qruplaşmaları – "Müsavat", "Əhrar", "İttihad", sosialistlər, kommunistlər, bitərəflər arasında mübarizənin güclənməsi respublikada siyasi durumu pozan və sabitsizliyi dərinləşdirən mühüm amillərdən biri idi.

"Müsavat" partiyası hələ 1919-cü ilin dekabrında beşinci hökumət kabinetini təşkil edərək ittihadçıların müqavimətini neytrallaşdırmaq niyyəti ilə onlara koalisiya təklif etmişdi. Belə ki, "Müsavat" ın konkret məqsədi "İttihad" partiyasının simasında parlamentin sağ hissəsini özünə tərəfkeş etmək idi. Lakin "İttihad" hökumətə daxil olmaq təklifi müqabilində üç şərti irəli sürdü: 1) Bütün müsəlman partiyalarının koalisiyasına riayət olunsun; 2) Daxili işlər naziri portfeli M.H.Hacınskiyə verilsin; 3) Dövlət nəzarəti vəzifəsi bu partiyanın nümayəndəsinə həvalə edilsin.

Dövlət nəzarəti vəzifəsini ələ keçirən "İttihad" bununla da hökumətdə öz gələcək fəaliyyətinin əsas istiqamətini - dövlət strukturlarındakı qanunsuzluqlarla mübarizə aparmaq adı altında "Müsavat"ın əleyhinə kampaniyaçılıq istiqamətini müəyyənləşdirdi. Onların fikrincə, pozuntular və korrupsiyanın daha çox baş verdiyi struktur Ticarət və Sənaye Nazirliyi idi. Bu səbəbdən nazirlik xüsusi hücümlara məruz qaldı.

"İttihad"ın başladığı kampaniyanı Daxili İşlər Nazirliyində davam etdirən M.H.Hacınskinin həyata keçirliyi tədbirlər nəticəsində çoxlu məmur xidmətdən kənarlaşdırıldı. M.H.Hacınskinin bu hərəkətləri, həmçinin fəhlə liderləri və kommunistlərlə yaxınlaşması parlamentin müsavatçılar və bitərəflər fraksiyasında etirazlara səbəb oldu. "İttihad" kommunizmin Qərb imperializminə qarşı mübarizədə müsəlman dünyasına göstərdiyi köməyi onun ateist xarakterində-

ki günahı yuyub təmizləyən əvəz sayaraq kommunistlərlə ittifaqa çağırır, Rus Sovet ordusunun Antantaya qarşı mübarizə aparan Türkiyə ilə birləşməsi üçün Azərbaycana buraxılmasını tələb edirdilər. Bir-birinə əks cəbhədə parçalanmış Türkiyənin özündə də müəyyən qüvvələr belə mövqe tuturdu.

Türkiyə qoşunları Mudros müqaviləsinin şərtinə görə Azərbaycandan çıxarılsa da, burada Türkiyə amili qalmaqda idi. Mustafa Kamal müttəfiqlərə qarşı çıxdıqdan sonra Türkiyənin nüfuzu Azərbaycanda yenidən yüksəldi, "gənc türklər"də Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıqda Qərb imperializminə qarşı mübarizə aparmaq üçün mümkün üstünlüklər görürdülər. Buna görə də həm onlar, həm də kamalçılar Sovet Rusiyası ilə sıx əlaqə yaratmağa çalışırdılar. Azərbaycan isə bu əlaqələrin yaradılması üçün əlverişli yer hesab olunurdu, çünki sovet köməyi müharibə edən Anadoluya Azərbaycandan keçərək çatdırıla bilərdi.

Azərbaycan cəmiyyətindəki sabitliyə ciddi təsir edən amillərdən biri də "Müsavat" partiyasının sıralarındakı qeyri-müəyyənlik idi. Partiyanın sol qanadı kifayət qədər güclü şəkildə ondan ayrılmağa meyllənmişdi. Bu qanad hökumətin daxili və xarici siyasətini kəskin şəkildə tənqid edirdi. Bitərəflər qrupunun lideri Behbud Xan Cavanşir və "Müsavat" partiyasının üzvü M.H.Hacınski də Sovet Rusiyası ilə dostluq münasibətləri yaradılmasına tərəfdar idilər. Azərbaycanın siyasi xadimlərinin dövlət idarəçiliyi və siyasət-diplomatiya təcrübəsinin olmaması da özünü göstərirdi.

Birləşmədən bir qədər əvvəl "Hümmət" partiyasında parçalanma baş verdi. Parçalanmadan sonra sol hümmətçilər R.A.Axundovun başçılıq etdiyi Azərbaycan eserlər partiyası ilə birləşməyə cəhd göstərdilər. Təşəbbüs uğursuzluqla nəticələndi. Müsəlman eserlərinin kommunistlərlə əlaqə yaratmaq cəhdi də baş tutmadı, çünki eserlərin fikrincə formalaşmaqda olan Azərbaycan Kommunist Partiyasının tərkibinə yalnız Azərbaycanlılar daxil olmalı idi.

Ədalətçilərin fəaliyyəti kommunistlərin rəhbərliyi altında genişləndi. 1919-cu ilin əvvəllərində keçirilən konfransda onların B.D.Ağayev, M.D.Ağayev, R.Kərimov, İ.Basir, S.Ç.Cavadzadədən (Pişəvəridən) ibarət (RK (b) P Bakı təşkilatı, "Hümmət" və "Ədalət") MK seçildi.

Azərbaycan kommunist təşkilatlarının 1920-ci il fevralın 11-12-də Bakı şəhərində keçirilən I qurultayında Azərbaycan Kommunist Partiyası yaradıldı. Bu vaxtdan etibarən kommunistlərin silahlı üsyana hazırlığı başlandı.

Respublikada siyasi vəziyyətin sabit olmaması parlamentin və hökumətin işində də öz əksini tapdı. Yeni hökumətdə əmək və əkinçilik naziri vəzifəsini tutmuş Ə.Pepinov 1919-cu il dekabrın 28-də həmkarlar təşkilatlarının iştirakı ilə fəhlə məsələsinə dair müşavirə keçirdi. Nazir fəhlələrdən ona kömək göstərmələrini xahiş etdi və fəhlələr isə onun verdiyi bütün vədlərə əməl edildikdən sonra kömək göstərəcəklərini bildirdilər. Fəhlə sinfinin mənafeyini müdafiə etmək şüarı ilə kommunistlər milli hökumətə qarşı mübarizə aparırdılar.

Parlamentdə çoxsaylı siyasi partiyaların olması və onların arasındakı daimi mübarizə Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcüd olduğu bütün müddət ərzində hökumətin vəziyyətini ağırlaşdırırdı.

Belə ki, 28 aprel günündən düz 4 ay əvvəl "Müsavat" partiyasının görkəmli üzvləri və parlamentin bitərəflər qrupu - cəmi 12 nəfər F.Xoyskinin kabinetində toplaşdılar. Toplantıda baş nazir N.Yusifbəyli başda olmaqla müsavatçı nazirlər də iştirak edirdilər. Bu tarixi müşavirədə ölkədə vəziyyətin son dərəcə ciddi olması yekdilliklə etiraf olundu və dərhal təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsi tələb edildi. Hökumətə aşağıdakı tədbirlərdən ibarət təklif verildi:

1. M.H.Hacınskini daxili işlər naziri vəzifəsindən kənarlaşdırmaq və onun yerinə kommunistlərlə mübarizə aparmağa qabil olan adam təyin etmək;

2. M.H.Hacınski ilə birlikdə digər sosialist nazirlərin gedəcəyi halda onları dərhal başqaları ilə əvəz etmək;

3. Parlamenti buraxmaq və hökumətə xarici siyasət və ölkənin müdafiəsi işində ən geniş səlahiyyətlər vermək;

4. 6 aydan sonra Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirmək.

Lakin hadisələrin sonrakı gedişi nəzərdə tutulan bu tədbirləri həyata keçirməyə imkan vermədi. Sovet Rusiyası tərəfindən təhlükə getdikcə artırdı. Buna görə də 1920-ci il yanvarın 2-də RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarı Q.V.Çiçerinin ağqvardiyaçı Denikin ordusuna qarşı hərbi ittifaq bağlamaq təklifi ilə xarici işlər naziri F.Xoyskiyə göndərdiyi nota Azərbaycanı Rusiyanın daxili münaqişələrinə cəlb etmək və bununla da gələcəkdə Azərbaycanı işğal etmək üçün nəzərdə tutulan siyasi manevrdən başqa bir şey deyildi. Çiçerin notasının əsas məqsədini başa düşən Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyski onun təklifini rədd etdi. Bolşevik təhlükəsinin real olduğunu nəzərə alan F.Xoyski hökumətdən respublikada fövqəladə vəziyyət tətbiq etməyi, parlamentin buraxılmasını, yaxın vaxt ərzində Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsini tələb etdi.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsi Azərbaycanın siyasi partiyaları arasında əsas ziddiyyət nöqtəsinə çevrildi. Sosialistlər və ittihadçılar Çiçerinin notasına müsbət cavab vermək tərəfdarı idilər.

Hökumətin siyasətinə qarşı onun bəzi üzvləri də müxalifətçi mövqe tutdular. Əsas mübahisə Sovet Rusiyasına loyal münasibətin tərəfdarı daxili işlər naziri M.H.Hacınski ilə Rusiya təzyiqinə qarşı radikal tədbirlər görülməsinin tərəfdarı olan xarici işlər naziri F.Xoyski arasında baş verdi.Radikallar qalib gəldilər və 1920-ci il fevralın 18-də M.H.Hacınski daxili işlər naziri vəzifəsindən getdi, lakin Ticarət, sənaye və ərzaq naziri vəzifəsini tutdu.

Martın ortalarında müsavatçılar və bitərəflər fraksiyasının birgə iclasında bu məsələ tam kəskinliyi ilə qoyuldu. M.H.Hacınski öz baxışlarını şərh etdi. F.X.Xoyski başda olmaqla digər qrup

M.H.Hacınskinin məruzəsini mənfi qarşıladı. F.Xoyski qeyd edirdi ki, "heç bir rus partiyası, heç bir Rusiya hökuməti heç vaxt Zaqafqaziya respublikasının müstəqilliyini tanımayacaq və yalnız Qafqaz xalqlarının güclü ordusu və əldə silah müstəqilliyini qorumaq əzmi olduğu zaman Qırmızı Moskva bizimlə hesablaşacaq və bizim sərhədlərimizi keçməyəcəkdir". Buna görə də sərt xəttin tərəfdarları respublikanı müdafiə etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə və ölkəni kommunist ünsürlərindən və onlara rəğbət bəsləyənlərdən təmizləməyə çağırırdı. Bu tədbirləri həyata keçirmək üçün onlar hökumətə fövqəladə səlahiyyətlər verməyi və vaxt itirmədən qonşu respublikaları Qafqazın birgə müdafiəsinə çağırmağı təklif etdilər. Lakin sərt kurs tərəfdarlarının təklifləri qəbul edilmədi.

Azərbaycan hökumətində daxili mübarizənin davam etdiyi bütün dövr ərzində Sovet Rusiyası tərəfindən təzyiq hiss olunurdu. Xarici işlər naziri F.Xoyskinin Rusiya ilə hərbi ittifaqdan imtina etməsinə cavab olaraq 1920-ci il yanvarın 23-də Çiçerin ikinci notanı göndərdi və Azərbaycanı Rusiyadakı hərbi münaqişəyə cəlb etmək üçün yenidən təşəbbüs göstərdi.

1920-ci il martın 17-də V.İ.Leninin Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilabi Şurası adından göndərdiyi teleqram sovet hökumətinin Azərbaycana münasibətindəki gizli niyyətlərdən xəbər verir: "Bizim üçün Bakını ələ keçirmək son dərəcə vacibdir. Bütün səyləri bu istiqamətə yönəldin, həm də bəyanatlar sırf diplomatik olmalıdır, möhkəm yerli sovet hakimiyyətinin hazırlanmasında maksimum yəqinlik əldə edilməlidir".

F.X.Xoyski Q.V.Çiçerinin yeni notasını cavabsız qoymadı və 1920-ci il martın 7-də Azərbaycan xarici işlər nazirinin daha qətiyyətli şəkildə tərtib olunmuş üçüncü notasını göndərdi. F.Xoyski qeyd edirdi ki, mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması yalnız hər iki tərəfin suverenliyi əsasında həyata keçirilə bilər və

məhz bu cəhətdən Azərbaycan hələ Sovet Rusiyası tərəfindən heç bir həmrəylik görməmişdir.

Siyasi dairələrdə Rusiya ilə əlaqələr yaratmağın vacibliyi yaxşı başa düşülürdü. Bu əlaqələrin pozulması nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı, xüsusən neft sənayesi ağır böhran keçirirdi. Nəticədə hasil edilən neftin miqdarı ixrac edilən neftin miqdarına uyğun gəlmirdi. Bakıda orta hesabla ayda 18-19 milyon pud neft çıxarılır, amma onun cəmi 5-6 milyon pudu ixrac edilirdi. Buna görə də Sovet Rusiyası ilə iqtisadi əlaqələr yaradılması və əmtəə mübadiləsinin başlanması qaçılmaz zərurətə çevrilmişdi. Lakin belə əmtəə mübadiləsi yalnız xalqların hüquqi bərabərliyi və suverenliyi prinsipləri əsasında mümkün idi.

"Müsavat"ın M.H.Hacınskini daxili işlər naziri vəzifəsindən geri çağırmaq niyyətindən xəbər tutan "İttihad" hökumət koalisiyası haqqında öz razılaşmasını ləğv etmək və hökumətdəki nümayəndəsini geri çağırmaq haqqında qərar qəbul etdi. Daxili işlər naziri vəzifəsinə yeni namizəd məsələsində "Müsavat" heç bir güzəştə getmək istəmədi və bu vəzifəyə yalnız "Müsavat" partiyasının üzvünü irəli sürəcəyini bildirdi. Daxili İşlər Nazirliyini gücləndirmək üçün "Müsavat" partiyası fevralın 23-də bu vəzifəyə hökumətin ən gənc üzvü olan M.Vəkilovu, onun müavini vəzifəsinə isə partiyanın radikal mövqeli liderlərindən olan Ş.Rüstəmbəyovu məsləhət gördü. Məhz onların səyi ilə dövlətə zidd ünsürlərə qarşı fəal mübarizə başlandı. Bolşeviklər içərisində həbslər keçirildi, fəhlə klubları və ən irticaçı, ciddi müxalifət mövqeyində olan qəzetlər "Edinaya Rossiya", "Novıy mir" və s. bağlandı.

Lakin partiya fraksiyaları arasında danışıqlar heç bir müsbət nəticə vermədi. "İttihad" partiyası "Müsavat"ı hakimiyyəti zorla ələ keçirməkdə ittiham etməkdən də çəkinməyərək bildirdi ki, "Müsavat" parlamentdə çoxluğu təsadüfən qazandığından onun iqtidarda olması qanunsuzdur.

Sosialistlərin və "İttihad" nümayəndələrinin getməsi hökumət böhranını kəskinləşdirdi. Hökumətdə qalan müsavatçılar artıq Nazirlər Kabinetinin süqutunun qarşısını almaq iqtidarında deyildilər.

Beləliklə, müstəqillik mövqeyində duran bütün siyasi qüvvələrin səmərəli işbirliyi quracağına bəslənən ümidlər özünü doğrultmadı.

Hökumət başçısı vəzifəsini tutmaq imkanı olmayan "Əhrar" və "İttihad" partiyaları müsavatçıların ən loyal nümayəndəsi saydıqları M.H.Hacınskinin namizədliyi ilə razılaşdılar. Sosialistlər üç nazir vəzifəsini tələb edir, daxili işlər, xarici işlər və hərbi nazir vəzifələrinə C.Hacınski, A.Səfikürdski və B.Rzayevi təklif edirdilər.

Yeni hökumətin təşkili prinsipləri ilə razılaşmayan "Müsavat" partiyası üzvlərinin bir hissəsi M.H.Hacınskinin yaratdığı hökumətə daxil olmaq təklifindən imtina etdilər.

Azərbaycan kommunist təşkilatları əsas gücü fəhlələrin və döyüş dəstələrinin silahlanmasına sərf edir, silahlı üsyanın hazırlanmasını özlərinin ən yaxın məqsədləri hesab edirdilər. Azərbaycan kommunistlərinin Həştərxanla əlaqəsi bu sahədə işi yüngülləşdirdi. Həştərxan vasitəsilə Moskvadan göstərişlər daxil olur, bolşevik fəalları, silah ehtiyatları və pul vəsaiti gətirilirdi. Bu dövrdə V.İ.Leninin göstərişi ilə RK (b) P-nin Bakı Komitəsinin sərəncamına "hərbi məqsədlər üçün" 15 milyon manat pul göndərilmişdi. Silah Həştərxandan başqa Orta Asiyadan da gətirilirdi. 1920-ci ilin mart ayı ərzində Türküstan cəbhəsi komandanlığının köməyi ilə Krasnovodskdan Bakıya qayıqlarla 2 minə yaxın tüfəng, çoxlu döyüş sursatı və pul vəsaiti gətirilmiş, bunlar Qaraşəhərdə və Bayılda düzəldilmiş xüsusi anbarlarda gizlədilmişdi.

Yeni hökumət yaratmaq səlahiyyəti almış M.H.Hacınski Azərbaycan kommunistləri ilə danışıqlara girərək onlara nazir vəzifələri təklif etdi. Lakin kommunistlər bu təklifə razı olmadılar.

Yaxınlaşan "bolşevik təhlükəsinin" bütün ciddiliyini başa düşən F.Xoyski özünün həmkarı Y.P.Gegeçkoriyə hələ 1919-cü il

iyunun 27-də Gürcüstanla Azərbaycan arasında general Denikinə qarşı yönəlmiş birgə müdafiə taktikasının şərtlərini reallaşdırmaq üçün zəruri tədbirlər görməyi təklif etdi. Lakin Azərbaycanla hərbi əlaqələrin belə konkretləşdirilməsi artıq o dövrdə Gürcüstan hökumətinin mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Həmin dövrdə Gürcüstan nümayəndəsi Uraqadze Moskvada öz hökuməti adından Çiçerinlə Gürcüstanın sovet rusiyası tərəfindən tanınması barədə danışıqlar aparırdı.

Öz müstəqilliyi uğrunda Qərb dövlətləri ilə mübarizə aparan və Sovet Rusiyasının hərbi və diplomatik yardımına ehtiyacı olan Türkiyə isə Şimal qonşusu ilə sıx əlaqələr yaratmağa çalışırdı. Ankara hökumətinin RSFSR hökumətinə ilk rəsmi müraciətində - M.K.Atatürkün V.İ.Leninə 1920-ci il 26 aprel tarixli məktubunda qeyd edilirdi ki, "Sovet qüvvələri Gürcüstana qarşı hərbi əməliyyata başlamağa və ya diplomatik yolla öz nüfuzu vasitəsilə Gürcüstanı ittifaqa girməyə məcbur etsə, ingilisləri Zaqafqaziyadan qovmağa çalışsa, Türkiyə imperialist Ermənistana qarşı hərbi əməliyyatları öz üzərinə götürür və Azərbaycan Cümhuriyyətini sovet dövləti dairəsinə girməyə məcbur etməyi öhdəsinə alır". Bunun müqabilində Türkiyə sovet Rusiyasından ilk yardım kimi qızılla 5 milyon türk lirəsi, həcmi və miqdarı danışıqlar zamanı müəyyən ediləcək silah və sursat, həmçinin bəzi hərbi-texniki vasitələr, tibbi-sanitariya materialları və ərzaq xahiş edirdi. Tərkibində keçmiş Türkiyə hərbi əsirlərindən təşkil olunmuş hərbi hissələr olan 11-ci ordunun Bakıdan yan keçməklə Antanta qoşunlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün Qarabağ və Ermənistandan keçərək Anadoluya gəlməsi nəzərdə tutulurdu. Sovet Rusiyası isə öz növbəsində hər vasitə ilə hərbi-strateji cəhətdən çox mühüm olan regionu, ilk növbədə Bakı neft sənaye rayonunu ələ keçirməyə, Yaxın və Orta Şərqin qapısında möhkəmlənməyə çalışırdı.

1920-ci ilin aprelin 8-də RK(b)P Mərkəzi Komitəsinin Plenumu RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosunun yaradılması haqqında

qərar qəbul etdi. Büronun tərkibinə S.M.Kirov, A.M.Nazaretyan, N.Nərimanov, Q.K.Orconikidze, Y.D.Stasov və b. daxil oldular.

Bakıda üsyan başladığı halda birgə hərəkəti əlaqələndirmək məqsədilə RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin bürosu, AK(b)P və Kirovun XI Ordunun komandanlığı ilə yazışmaları bütün aprel ayı ərzində davam edirdi. XI Ordunun komandanlığı, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi və AK(b)P nümayəndələrinin iştirakı ilə aprelin 22-də Bakıda və aprelin 25-də Port-Petrovskda keçirilən müşavirələrdə qarşıdakı birgə əməliyyatlar planını təfsilatı ilə müzakirə etdi. Bu plan aprelin 27-də Bakıda kommunistlərin silahlı çıxışını və həmin gün XI Ordunun Azərbaycan sərhəddini keçməsini nəzərdə tuturdu.

Aprelin 27-də səhər tezdən kommunistlərin silahlı dəstələri həm şəhər daxilində, həm də onun kənarlarında ən mühüm obyektləri – dəmiryol vağzalını, poçtu, teleqrafı, radiostansiyanı, polis məntəqələrini, iri neft mədənlərini, sənaye müəssisələrini, hərbi və Ticarət limanınını və s. yerləri ələ keçirməyə başladılar. Eyni zamanda, hərbi nazir S.Mehmandarov zabitlərə yeni hökumətə tabe olmağı əmr etdi.

1920-ci ilin aprelində Bakıda hərbi çevrilişin hazırlanması və keçirilməsində burada olan Türkiyə hərbi xidmətçiləri və kommunistləri fəal rol oynayırdılar. Məhz onların köməyi nəticəsində şəhərdə bir çox mühüm obyektlər, o cümlədən dəmiryol vağzalı tutuldu, şəhərin hərbi qubernatoru M.Q.Tlexas həbs edildi. Məhz Türkiyə zabitləri və əsgərləri hökumətin Bakını tərk etmək cəhdinin qarşısını aldılar.

Bakıda baş verən aprel hadisələrində Xəzər Hərbi Donanması əhəmiyyətli rol oynadı. Donanma gəmilərinin heyəti bu dövrdə kommunistlərdən və onlara rəğbət bəsləyən matroslardan ibarət idi. Hakimiyyətin 2 saat ərzində Azərbaycan Inqilab Komitəsinə təhvil verilməsini ultimatumla tələb edən hərbi gəmilər sahildə düzüldülər və öz toplarını hökumət orqanları binalarına tuşladılar.

Aprelin 27-də günorta artıq hərbi drujinaların faktiki olaraq şəhərdə vəziyyətə tam nəzarət etdiyi və XI Ordunun ön hissələrinin Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində olduğu bir vaxtda Azərbaycan Inqilab Komitəsi qanuni hökuməti devirib hakimiyyəti qəsb etməsinə qanuni don geydirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə aprelin 27-də saat 11-də başda H.Sultanov olmaqla kommunistlərin nümayəndə heyəti AK(b)P MK, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi Bakı Bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransının adından hakimiyyəti N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Sovet fəhlə-kəndli hökumətinə təslim etmək barədə Ç.İldırım tərəfindən tərtib olunmuş ultimatumu parlamentə təqdim etdi. Cavab 2 saat ərzində verilməli idi, əks halda bolşeviklər atəş açmaqla hədələyirdilər.

Həmin ultimatumu müzakirə etmək üçün parlament iclasından əvvəl M.H.Hacınski, M.Ə.Rəsulzadə, Q.Qarabəyov, A.Səfikürdski, A.Qardaşov və Ağamalıoğlundan ibarət komissiya yaradıldı. Komissiya ultimatuma cavab olaraq öz şərtlərini hazırladı və bu şərtlər parlamentin müzakirəsinə verildi.

N.Yusifbəylinin yanında məhdud dairədə keçirilmiş müşavirədə Ş.Rüstəmbəyov bəzi deputatlara qan tökülməsinə yol verməmək üçün Bakıdan çıxmağı və bolşeviklərə qarşı mübarizəni təşkil etmək üçün Gəncəyə köçməyi təklif etdi. Lakin onun təklifini toplantı iştirakçıları qəbul etmədilər. Saat 20:45-də Azərbaycan parlamentinin təcili iclası açıldı. Gündəlikdə bir məsələ - Azərbaycan Inqilab Komitəsinin hakimiyyəti təhvil vermək barəsində ultimatumu məsələsi dururdu. Müzakirə başlamazdan əvvəl çıxış edən hərbi nazir S.Mehmandarov silahlı müqavimətin mümkün olmadığını bildirdi.

Ultimatumun mətnini oxuyan və öz təslimçilik mövqeyini nümayiş etdirən M.H.Hacınski ultimatumun şərtlərini qəbul etməyi təklif etdi və deputatları inandırmağa çalışdı ki, XI Qırmızı Ordu Bakıya girmədən Türkiyəyə köməyə keçmək niyyətindədir. Qızğın müzakirələrin gedişində çıxış edən müxalif parlament fraksiyalarının

nümayəndələri: S.Ağamalıoğlu ("Hümmət"), Q.Qarabəyov ("İttihad"), A.Səfikürdski (sosialist bloku), A.Qardaşov ("Əhrar") M.H.Hacınskinin hakimiyyəti təhvil vermək təklifini müdafiə etdilər.

"Müsavat" fraksiyası adından onun sədri M.Ə.Rəsulzadə çıxış edərək dedi: "Bizə kobud ultimatum verilmişdir. Bizim xilaskarımız hörmət etdiyimiz Türkiyədir. Biz öz müstəqilliyimizin tapdalanmaması şərtilə Türkiyəyə köməyə gedən qüvvələri müdafiə edirik. Lakin cənablar, bizim razılığımızı soruşmadan sərhədlərimizi keçən qüvvələr bizə dost deyil, düşməndir! Bu ultimatumun qəbul edilməsi hakimiyyəti dost maskası geymiş düşmənə vermək deməkdir! Biz buraya millətin iradəsi və arzusu ilə gəlmişik və bizi buradan yalnız güc və süngü ilə çıxarmaq olar". Bununla belə, vətəndaş müharibəsi təhlükəsini nəzərə alan "Müsavat" fraksiyası Azərbaycanın müstəqilliyinin saxlanacağı şərtilə kommunistlərin ultimatumunu qəbul etmək haqqında çoxluğun fikrinə qoşulmağa məcbur oldu.

1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament hakimiyyəti Müvəqqəti Inqilab Komitəsinə təhvil verdi. Komitənin tərkibi onun qiyabi seçilmiş sədri N.Nərimanov, A.Alimov, D.Bünyadzadə, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, Q.Musabəyov və H.Sultanovdan ibarət idi. Komitə radio vasitəsilə RSFSR hökumətinə "Qırmızı Ordu hissələrini göndərmək yolu ilə dərhal real kömək göstərmək" haqqında rəsmi xahişlə müraciət etdi. Müraciət əslində formal xarakter daşıyırdı. Səsvermə nəticəsində (əleyhinə 1 nəfər, bitərəf qalanlar 3 nəfər, səsvermədə iştirak etməyənlər 3 nəfər) 1920-ci il aprelin 27-də axşam saat 11 radələrində parlament hakimiyyətinin Azərbaycan Inqilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Parlament sədrinin müavini M.Y.Səfərov və İşlər İdarəsinin direktoru M.Vəkilov tərəfindən imzalanmış sənəddə hakimiyyətin verilməsi şərtləri göstərilirdi: "Nəzərinizə çatdırırıq ki, biz aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyəti təhvil veririk:

1. Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaysanın tam müstəqilliyi saxlanılır;

2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olaSaqdır;

3. Hər cür xarici təzyiqlərdən asılı olmayaraq Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Soveti simasında Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı müəyyən edəcəkdir;

4. Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalır və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilir;

5. Yeni təşkil olunan müvəqqəti kommunist hökuməti parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;

6. Hökumət Qırmızı Ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəkdir;

7. Yeni hökumət kimin tərəfindən təşkil edilməsindən asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlərlə və bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır".

Qərarın yekun hissəsində göstərilirdi: "Azərbaycan parlamenti özünün fövqəladə iclasında səs çoxluğu ilə bu şərtləri qəbul etmişdir və onu Sizin nəzərinizə çatdırdıq". M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti "öz edamına özü qol çəkdi".

Aprelin 27-də saat 1-ə 5 dəqiqə işləmiş Azərbaycan parlamentinə ultimatum verilməsindən 12 saat əvvəl A.Mikoyan, Q.Səbiyev və Q.Musabəyovu gətirən 72 minlik XI Qırmızı ordu "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Samur körpüsündən keçdi və yol boyu qəflətən yaxalanmış azsaylı və pərakəndə ordu hissələrinin müqavimətini qırmaqla Bakıya doğru hərəkət etdi. Müqavimətin mənasız olduğunu başa düşən general Ə.Şıxlinski minalanmış körpülərin partladılması əmrini ləğv etdi. Aprelin 27-də axşam saat 21-də Biləcəri stan-

siyası Sovet zirehli qatarları tərəfindən tutuldu, səhər saat 4-də isə "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Bakı stansiyasına gəldi. Aprelin 30-da XI Ordunun əsas hissələri şəhərə daxil oldu. Onların irəliləməsi zamanı başda Xəlil paşa olmaqla yerli əhali içərisində təbliğat aparan və əhalini XI Orduya müqavimət göstərməməyə çağıran Türkiyə zabitləri qrupu sovet qoşunlarına fəal kömək edirdi. Həmin gün 7-ci süvari diviziyasının hissələri Şamaxı və Ağsuya daxil oldular, mayın 1-də isə Azərbaycan hissələrinin müqavimətini aradan qaldıran sovet zirehli qatarları Gəncə stansiyasını ələ keçirdilər.

Mayın 1-də Volqa-Xəzər Hərbi Donanmasının gəmiləri Bakı limanına daxil oldu. Mayın 3-də və 4-də Lənkəran və Astaraya hərbi dəniz desantı çıxarıldı. 1920-ci il mayın ortalarında XI Ordu Azərbaycan Cümhuriyyətinin demək olar ki, bütün ərazisini nəzarət altına aldı. Beləliklə, bolşevik Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ilə suverenliyini bəyan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi, hakimiyyət kommunistlərin əlinə keçdi. Beləliklə, Azərbaycanın tarixində mühüm hadisə olan 23 aylıq istiqlala son qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı, hakimiyyət kommunistlərin əlinə keçdi.

AXC hakimiyyətinin devrilməsi ciddi daxili və xarici səbəblərin nəticəsidir. 1920-ci ilin yazında respublikada getdikcə dərinləşən siyasi sabitsizlik ölkədə fəaliyyət göstərən müsəlman partiyaları-"Müsavat", "Əhrar", "İttihat", sosialistlər, bitərəflər qrupu və b. arasında gedən mübarizənin qızışması ilə müşayiət olunurdu. İki ilə yaxın bir müddətdə 5 hökumət kabinetinin bir-birini əvəz etməsi həmin mübarizənin nəticəsi idi. Azərbaycanın rus-sovet ordusu tərəfindən istilası ərəfəsində siyasi partiyaların qarşıdurması o qədər kəskinləşmişdi ki, həmin ərəfədə yeni hökumət kabineti təşkil etmək heç cür mümkün olmadı.

Respublikada vəziyyəti mürəkkəbləşdirib dərinləşdirən digər ciddi amil o idi ki, hökumət dövlət ərazisinin bütövlüyünü təmin etmək üçün erməni daşnakları ilə mübarizəyə həddindən artıq iqtisadi və hərbi ehtiyatlar cəlb etmək məcburiyyətində qalmışdı. Lakin bu vaxt dərinləşməkdə olan siyasi və iqtisadi böhranın mövcudluğuna baxmayaraq, Azərbaycanda "inqilabi şəraitin yetişməsi" deyilən bir vəziyyət yox idi. O zaman Azərbaycan xalqı üçün aşkarda olan ən vacib məsələ müstəqilliyin nəticələri idi.

N.Nərimanov çevrilişdən bir neçə ay öncə Moskvaya Azərbaycandakı vəziyyət barədə məlumat verərkən ərzaq məsələsinin yaxşı vəziyyətdə olduğunu, Azərbaycana gediş-gəlişin sərbəstliyini, hər istiqamətdə qəzet nəşrini, mətbuat azadlığını, çoxpartiyalı parlament fəaliyyətini, əmək birjasının mövcudluğunu, ziyalı əməyinin yaxşı qiymətləndirildiyini (onlara yaxşı əməkhaqqı verildiyini), 5 may və 14 avqustda uğursuz tətillərdən sonra fəhlələrin nüfuzunun qismən enməsini, yalnız müsəlmanlardan ibarət nizami ordunu, onun başında təcrübəli generalların durduğunu, əsgərlərin normal təminatını ətraflı şərh etmişdi. Müstəqil dövlət quruculuğu üçün əlverişli olan belə bir şəraiti arzulayan Moskvadakı Kommunist mərkəzi yerli kommunist hərəkatı təşkilatlarının öz güclərini və səylərini vahid Azərbaycan Kommunist Partiyasında birləşdirməsinə nail oldu. Beləliklə, Azərbaycanı qəsb etmək üçün daha bir ciddi zəmin yarandı. Yerli kommunistlər istilanın iştirakçıları və Mərkəzin arxalandığı əsas qüvvə oldu. Yerli partiya təşkilatlarından birinin 28 apreldən sonrakı hesabatında deyilirdi: "Əgər inqilab qansız keçibsə, Müsavat hakimiyyəti devrilibsə, bu o demək deyil ki, bizim partiyamız güclü idi. Bu ona görə belə oldu ki, XI Qırmızı Ordu güclü idi". Aprel hadisələrinin bilavasitə iştirakçılarından biri və milli hökuməti hakimiyyəti bolşeviklərə vermək barədə ultimatum təqdim etmiş Həmid Sultanov 1920-ci ilin oktyabrında AK (B) P-nin II qurultayındakı çıxışında göstərirdi ki, hakimiyyətin devrilməsi üçün MK heç bir fəhləyə, heç bir kəndliyə göstəriş verməmişdi. O, deyirdi: "Biz bilirdik ki, indidə olmasa, sabah, ya da o birisi gün qırmızı süngü burada olacaqdır. Belə də oldu, biz Sovet hakimiyyətini hazır formada aldıq, onu bizə boşqabda gətirdilər".

1920-ci il aprelin 29-da San-Remo konfransında iştirak etmiş Azərbaycan nümayəndələri hökumətin devrilməsi xəbərini alan kimi müttəfiq dövlətlərin Ali Şurasına və digər səfirliklərə suveren Azərbaycan dövlətinin Sovet Rusiyasının silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunduğu haqqında nota təqdim etdilər. Lakin, Antanta ölkələri Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğal edilməsini sükutla qarşıladılar. Beləliklə, Müstəqilliyi Versal Ali Şurası və digər dövlətlər tərəfindən tanınmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakı aprel işğalı ilə sona çatdı.

Ən böyük xəyanət və qəsd Azərbaycan ərazisinə edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanlı döyüşlərdə gözlədiyi kimi qoruduğu, Paris Sülh konfransının tanıdığı 114 min kvadrat kilometr ərazimiz bolşevik istilası və qəsdi nəticəsində 86 km^2 endirildi. Ermənі qəsbkarları havadarlarının təhrik və köməyi ilə Qarabağda, Ermənistanla həmsərhəd rayonlarımızda qanlı əməllərini bu gün də davam etdirirlər. Azərbaycan ərazisinin 20 faizi erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal olunmuş və bir milyondan çox əhali qaçqın, köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Biz 100 il bundan əvvəlki tariximizi sanki yenidən yaşayırıq. Tarixin ibrət dərslərini unutmaq, sadəcə olaraq bağışlanılmazdır. Bunu hamı bilməlidir.

Beləliklə, aprel istilası xarici qüvvənin "ildırım sürətli öldürücü" yürüşü nəticəsində həyata keçdi. Daxili səbəblər isə (hökumət böhranı, Qarabağ konflikti, silahlı üsyana hazırlıqda yerli kommunistlərin fəal iştirakı, Türkiyə hərbi qulluqçularının köməyi) Qırmızı Ordunun ölkəni istila etməsini yalnız asanlaşdırdı.

Cümhuriyyətin yaradılması, uğursuzluğuna baxmayaraq onun 23 aylıq fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyində çox mühüm hadisə idi. O, qısa müddətdə öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan demokratik respublikaya çevrildi. Azərbaycan Cümhuriyyəti demokratik respublika kimi bərqərarlaşırdı. Azərbaycanda milli, dini, siyasi, sinfi mənsubiyyətinə görə fərq qoyulmadan vətəndaşların hüquq və azadlıqları təmin edilmişdi. Bu, XX əsrin əvvəllərində yalnız monarxiya hərbi-feodal rejimlərinin hökm sürdüyü Şərqdə

tarixi fenomen idi. Çünki, ilk dəfə Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyinə əsaslanan demokratik, dünyəvi, unitardövlət qurulmuşdu.

İlk Cümhuriyyətin yaradıcılarından biri M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşların bərabər hüquqda yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanılırdı. Xoşbəxt həyatın ancaq hürriyyətlə hasil olacağını bildiyi üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ona izn verilməsini istəmişdi. Burada söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı yüksək dərəcəyə çatmışdı. İ.V.Stalinin: "Bu bir il yarım hakimiyyətiniz ərzində xalqa nə verə bildiniz?" sualına M.Ə.Rəsulzadə vüqarla demişdi: "Çox şey verə bilmədik, lakin milli azadlığın nə demək olduğunu başa saldıq. Azca da milli istiqlal dadızdırdıq. Yüz illik əsarət dərsi ilə iki illik hürriyyət qovğası bizi özümüzə tanıtdı. Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz".

Azərbaycan xalqının öz ruhundan doğan milli azadlıq hərəkatının yekunu kimi yaranan Azərbaycan Cümhuriyyəti xalq hakimiyyətinin respublika formasını ümumbəşəri tərəqqinin həm Qərb, həm də Şərq meyllərini özündə birləşdirdi. M.Ə.Rəsulzadə "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində yazmışdı: "Millət məclisi, məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin təmamən taleyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlanmaz, heç bir barışıq bağlanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vasitə-vəzifə də yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi. Burada Avropada tətbiq olunmayan həqiqi bir xalq cümhuriyyəti qurulmuşdu".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədəki bütün siyasi partiyaları, milli azlıqları və az-çox əhəmiyyəti olan ictimai təşkilatları öz strukturunda təmsil əsasındaquran və məhz bununla da demokratik prinsipləri həyata keçirən bir siyasi qurum idi. O, milli şüur və demokratik hərəkatın inkişafında ən yüksək nöqtə olmuş, hər işdə Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının bütövlüyü qayəsini, xalq mənafeinin aliliyini əsas meyar tutmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində böyük iz qoymuş, Azərbaycanın gələcəkdə müstəqil olması üçün mühüm təməl hazırlamışdır. Cümhuriyyətin süqutundan sonra M.Ə.Rəsulzadə üçrəngli milli bayrağımızın hər bir nəslin ruhunda, qəlbində qorunub saxlanılacağına inanırdı. Azərbaycanı yenidən müstəqilliyə qovuşdurmaq ehtirası ilə yaşayanlar bu inamdan güc aldılar "bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz" həqiqətini bu gün bir daha təsdiq etdilər. 1991-ci ildə yenidən öz müstəqilliyini, milli dövlətçilik ənənələrini bərpa edərək Azərbaycan Respublikası AXC-nin bütün sahələrdə topladığı böyük tarixi təcrübəni bu gün də davam etdirir və dönmədən həyata keçirir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zəngin dövlətçilik irsini yüksək qiymətləndirən Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə demişdir: "Biz bu gün Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi aktı haqqında danışarkən, mütləq qeyd etməliyik ki, həmin müstəqillik aktı Azərbaycanın 1918-ci ildə yaranmış ilk müstəqil Xalq Cümhuriyyətinin bərpasıdır. Bəli, biz onların varisiyik. Onların işinin davamçısıyıq – ancaq yeni şəraitdə, yeni bir tarixi zamanda. Bu gün biz müstəqilliyimizin onuncu ildönümünü qeyd edərkən böyük iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, on illik bu müstəqillik Azərbaycan xalqının müstəqillik arzusu ilə yaşayan vətənpərvər insanlarına, 1918-ci ildə Məmmədəmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsib bəy Yusifbəyli və bir çox başqalarının yaratdığı Xalq Cümhuriyyətinə bizim tərəfimizdən, bugünkü nəsillər tərəfindən yüksəlmiş böyük bir abidədir. Əgər Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci ildə, o vaxtkı tarixi şəraitdə yaşaya bilmədisə, indi Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq, on il yaşayıb, bundan sonra da yaşayacaq və müstəqillik əbədi olacaq, daimi olacaqdır".

Müasir Azərbaycan Respublikası bu il yüzilliyini qeyd etdiyimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həqiqətən varisidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev H.Ə. "31 mart Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanı. 26 mart 1998-ci il.
2. Azərbaycan tarixi, V cild. Bakı, 2001.
3. Azərbaycan tarixi, XIX-XXI əsrin əvvəli. Bakı, 2010.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 82-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2000.
5. Aziz Boran. Mart faciasından Hocalıya. Azerbaycanda ermenilerin türk soykırımı. İstanbul, 2013.
6. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
7. Bayramov Q.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. BDU-nun Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. B., № 2, 1998.
8. Bayramov Q.M. Azərbaycan parlamenti. «Azərbaycan məktəbi», № 1, 1998.
9. Balayev A. Azərbaycan milli-demokratik hərəkatı. 1917-1920-ci illər. Bakı.1990.
10. Bünyadov Z. Azərbaycan parlamentinin son saatları. B., 1992.
11. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
12. İbrahimova A.Z. Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı, 2010.
13. İbrahimli X. Azərbaycanın siyasi mühacirəti. Bakı. 1996.
14. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı, 1997.
15. İsgəndərov A. Şaumyanın bolşevik rejimi və Azərbaycan xalqına qarşı mart soyqırımları. Beynəlxalq elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2003.
16. Yaqudlu N. Azərbaycan milli mücadiləsi və M.Ə.Rəsulzadə. Bakı, 2001.
17. Yaqublu N. Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, 1997.
18. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın dövlətçilik tarixindən. "Dirçəliş-XXI əsr". № 47-52, 2002.
19. Məmmədzadə M. Milli Azərbycan hərəkatı. Bakı, 1992.
20. Musayev İ.M. Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət (1917-1920). Bakı., 1992.

21.Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı, 1999.
22. Nəcəfov B. Azərbaycan Demokratik Respulikası. Bakı, 1991 .
23. Nəsibzadə N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti. Bakı, 1997.
24. Nəsibzadə H. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 2005.
25. Süleymanov M. Qafqaz Islam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, 1999.
26.Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. B., 2005.
27.Paşayev A. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan milli şurası iclasının protokolları. B., 2006.
28.Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). B., 2011.
29.Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990.
30.Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1991.
31.Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. Bakı, 1994.
32.Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV c., 1917 – aprel 1918. B., 2013.
33.Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. B., 1998.
34.Vəkilov R.Ə. Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi. B., 1998.
35.1918 Azerbaycanlılara yaöılan katliamlar fotoqraf və belgelerde. B., 2012.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918-1920-ci illər)

H.Q.Qəniyev, E.B.Talışınski

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
(28 may 1918-ci il – 27 aprel 1920-ci il)

100 il

Bakı – Mütərcim – 2018

6m

Çapa imzalanıb: 19.05.2018.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 5 ç.v. Tiraj: 100. Sifariş № 137.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Arf 303999